سَرَ مِ سانـجهيءَ ويـرَ

عبدالواحد آريسر

کمپوزنگ- شاهنواز سومرو

2014

بہ اکر

قومن جي بقاءَ ۽ واڌاري جو دارومدار سندن ادبي اوسر تي هوندو آهي. ان ڪري ئي چيو ويندو آهي تہ "سا قوم ئي زنده رهي جنهنجي زبان زنده رهي." زبان زنده رهڻ منجهان اهائي مراد آهي تہ ان زبان ۾ مختلف قسمن جا گهٽي کان گهٽا ڪتاب شايع ٿيندا رهن.

انهيءَ خيال سان سنڌي زبان وڌي شاهوڪار ۽ علمي ذخيري سان مالا مال آهي. ان سلسلي ۾ ڪافي سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ۽ خانگي ادارا ڪم ڪري رهيا آهن. هر اداري جو پنهنجو پروگرام آهي. جنهن تحت مختلف ڪتاب شايع ڪري ادبي ذخيري ۾ واڌارو ڪيو پيو وڃي. پر اسانجا مسئلا ۽ گُهرجون ڪهڙيون آهن. ان کي سمجهڻ ضروري آهي، جوتہ جيستائين صحيح راه مُتعيُن نٿي ڪئي وڃي ۽ ان تي عمل پيرا ٿيڻ لاءِ ڪارگر طريقا استعمال نہ ٿا ڪيا وڃن تيستائين مقصد جو ماڻڻ نهايت اوکو بلڪ ناممڪن آهي.

ان مقصد کي نظر ۾ رکندي رني ڪوٽ پبليڪيشن جو بنياد وڌو ويو آهي. جنهن طرفان مختلف وقتن تي تاريخي، تحقيقي ۽ ادبي مواد پيش ڪيو ويندو.

اسانجي اداري کي ان ڳاله تي فخر آهي تہ هن اداري جي شروعات چوٽين دنيا جي مفڪر نوجوان تاريخدان عبدالواحد آريسر جي ڪتاب سان ٿي آهي. اميد تہ سڄڻن جي ساٿ سان اشاعت جو سلسلو جاري رهندو.

- ادارو

جنوري 1981ع

انتساب

أنهن جي نالي، جي واٽن ۾ ويهي رهيا.

پنڌ ڏاڍو پري، آهه پانڌيئڙا!

پيش لفظ

ارغونن ۽ مغلن جي زماني ۾، سنڌين جي ويڑهه جي هڪ حڪمت عملي هيءَ به هئي، جڏهن هنن ڏٺو ته سندن رهيل سهيل قوت ۽ مغليہ قهر جي ڪري تباهيءَ جي ڪناري تي اچي پهتي آهي ته اُن وقت هنن هڪدم هيناهينءَ وارو رستو اختيار ڪري، معافيون ونڊي، وري به ڪنهن آئينده جنگ جي تياري ٿي ڪئي. جيتوڻيڪ اها حڪمت عملي، وقتي طرح هنن جي اخلاقي شڪست هئي، پر هنن پنهنجيءَ اُنهيءَ اخلاقي شڪست کي مادي فتح ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ هر اپاءُ اختيار ٿي ڪيو. اُن وقت جي سنڌ جي تاريخ جي هِنن مَردن مٿيرن، پنهنجن پيارن جي هزارها لاشن جي پُلين تان نئين فتح لاءِ پنهنجا لشڪر روانا ٿي ڪيا. شڪست کاڌل سنڌين جي ڳچين ۾ جيتوڻيڪ ذِلت ۽ رُسوائيءَ طور پَٽڪا پيل هوندا هئا، پر اُن وقت به هنن جي مادر وطن جي حُب سان ٽمٽار دلين ۾ ظالمن ۽ قورن جا جگر پنهنجي فولادي هٿن سان ڪڍي اڇلائڻ جا جذبا جوان هئا. اُن دور ۾ اگرچہ بيشمار سنڌي مادر وطن جي حُب ۾ قتل ٿيا، ليڪن سنڌ جي چپي چپي تي مغل سپاهين جي لاشن کي ڪُتن جو کاڄ بڻائي ڇڏيائون. مغليہ دور حڪومت ۾ سنڌين جي اها شاندار، بهادرانہ ۽ حبِ وطن سان معمور جنگ، دُنيا جي تاريخ ۾ پنهنجو مَٽ پاڻ آهي: جيڪا بنا ڪنهن مرڪزي قيادت ۽ بنا ڪنهن بادشاهہ، حڪمران، سلطان يا جام جي اڳواڻيءَ ۾ وڙهي ويئي. اُن وقت نٽي، سيوهڻ ۽ بکر تي جيتوڻيڪ مغلن جا نواب قابض هئا، پر سرزمينِ سنڌ جا هزارين ميلن ۾ پکڙيل ميدان ۽ صحرا، درياهہ ۽ ٻيلا، ڪيٽ ۽ ٽَرايون، ڍنڍون ۽ ڍورا، واهڻ ۽ وستيون، پهاڙ ۽ پيچرا، مادر وطن جي لاکيٽن فرزندن جي جدوجهد ۽ جهاد جا جولان گاهہ بڻيل هئا. اُنهن محاذن ۽ معرڪن ۾ ديس واسي آزاديءَ جون آذانون ڏيندا، وڙهندا ۽ جهيڙيندا رهيا ٿي. شڪست کائڻ ۽ شڪست ڏيڻ، مرڻ ۽ مارڻ، پيش پوڻ ۽ بغاوت ڪرڻ، ڏوڪا کائڻ ۽ ڏمرجي اُٺڻ، ملڪيتون قُرائڻ ۽ مغلن جي لشڪر، ماڻهن ۽ دلالن کي ڦُري پنهنجي ڪوٺ پوري ڪرڻ، سنڌي عوام جي روزمره جو دستور هو. هنن جو ايمانُ هو ته جنگ ۾ شڪست کائڻ ذلت ناهي. پر شڪست کي تقدير جو لکيو سمجهي، راضي ٿي، حاڪمن جي اقتدار کي هميشه لاءِ تسليم ڪري، مادر وطن تان هميشه لاءِ دستبردار ٿيڻ ئي اصلي، حقيقي ۽ دائمي ذلت آهي؛ جيڪا قومن کي سدائين پنهنجي ماتر يوميءَ ۾ اچوت ٿي رهڻ تي مجبور ڪندي آهي.

حِسام الدين راشدي، سنڌين جي انهيءَ حڪمت عمليءَ متعلق لکي ٿو:

”خون ڪرڻ ۽ خون ٿيڻ، مارڻ ۽ مارجڻ،
شڪست کائي توبهہ ڪرڻ ۽ اُن بعد وري شورش
برپا ڪرڻ، سميجن (سنڌين) جو
رات ڏينهن جو دستور هو.“

اِن عبارت ۾ پير صاحب، پنهنجي هيرو، مير ابوالبقا جي شان کي بُلند رکڻ لاءِ سنڌين جي آزاديءَ جي تڙپ کي يوسف ميرڪ (مصنف مظهر شاهجهاني) جي پيرويءَ ۾ "شورش" برپا ڪرڻ لکيو آهي. پر يوسف ميرڪ کي ڪهڙي خبر ته ايندڙ وقت ۾ اَهڙيون دِليون به پيدا ٿيندیون، جيڪي اُنهن شورشن جي عظمتن محرابن ۾ سجدا ڪنديون؛ ۽ اهڙيون اکيون به هونديون، جيڪي اُنهن گسن جي مِٽيءَ کي پنهنجي لاءِ سُرمو ڪنديون!

سنڌ ۾ ڪنهن مرڪزي حڪومت نہ هڻڻ سبب، سنڌي عوام جنگ جي باقائدي صِفبنديءَ واري صورت ڇڏي، ڇڙوڇڙ جنگ ڪرڻ جو طريقو اختيار ڪيو. اهڙي قسم جي جنگ کي اسان موجوده دور جي **"گوريلا جنگ"** سان ڪنهن حد تائين پيٽي سگهون ٿا؛ پر گوريلا جنگ ۾ جنهن ترتيب، تنظيم ۽ منصوبي بنديءَ کي مدنظر رکيو ويندو آهي، سا ترتيب، تنظيم ۽ منصوبي بندي، منتشر جنگ ۾ نہ هوندي آهي. هن جنگ جو نہ ڪو هيڈ ڪوارٽر هوندو آهي، نہ هڪ سربراهہ، ۽ نہ ئي هڪ تنظيم. مُلڪ جو هر محب وطن ماڻهو وٽس موجود معمولي هٿيار به دشمن جي خلاف استعمال ڪرڻ جو موقعو هٿان نہ وجائيندو آهي. مُلڪ جي وسيع ايراضيءَ ۾ پکڙيل هزارين لکين ڳوٺ، اُنهيءَ جنگ جا مرڪز ۽ هيڈڪوارٽر هوندا آهن- ۽ لکين عوام مان هر هڪ پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي مڪمل مورچو ۽ سپهہ سالار هوندو آهي. اهڙي قسم جي جنگ، جيڪا ڇڙوڇڙ صورت ۾ وڙهي ويندي آهي، سا ڪامل فتح جا نتيجا پيدا ڪري نٿي سگهي، پر اُن جنگ سان حاڪم ٽولن کي آرام سان حڪومت ڪرڻ ۽ مفتوح مُلڪ جي دولت محفوظ جاين ڏانهن منتقل ڪرڻ ۾ سخت دشواريون پيش ايندیون آهن ۽ هو ڏينهون ڏينهن وڌيڪ ڪمزور ٿيندو رهندو آهي. سنڌين به مخالف حاڪمن خلاف اهڙي ئي جنگ وڙهي. اِها سنڌي عوام جي ڇڙوڇڙ جنگ ئي هئي، جنهن مغل شاهيءَ کي ايترو ته ڪمزور ڪري ڇڏيو، جو اُن ڪمزوريءَ مان فائدو ونيي، نہ صرف سنڌي عوام ڪلهوڙن جي دور ۾ آزادي حاصل ڪئي؛ پر پنجاب، بنگال، دکن ۽ ميسور جي عوام به مغل آقائيت کان پنهنجي جانِ آزاد ڪرائي ورتي. اِها آزادي اڃٽي هلي، مختصر ثابت ٿي، پوءِ به آزاديءَ جو هڪ ڏينهن، غُلاميءَ جي سؤ سالہ خوشحاليءَ کان بهتر آهي. اِن ڪري اِهو چوڻ ته مغلن جي خلاف سنڌين جي ڇڙوڇڙ جنگ ڪوبہ نتيجو پيدا نہ ڪيو، سو غلط آهي.

تاريخ ۾ **سنڌ** ڪئين دفعا غلام ٿي آهي ۽ ڪيترا پيرا سنڌي عوام انتهائي بهادريءَ سان وڙهي آزادي پئي حاصل ڪئي آهي، ته ڪڏهن وري ڪنهن حڪمت عمليءَ جي ذريعي سنڌ جي خودمختياريءَ جو جهنڊو بُلند ٿيندو رهيو آهي. تاريخ ۾ سنڌ جي سرسبزي ۽ شادابي، بي پناهہ دولت ۽ زراعت، ڏارين قومن جي حملي جو باعث رهي آهي ۽ سنڌين ۾ ڪنهن مرڪزي قوت جو موجود نہ هڻڻ، سندن غلاميءَ جو سبب ٿيندو رهيو آهي. سنڌي، بنيادي طرح قبائلي نظام تحت ڇڙوڇڙ ڳوٺن ۾ رهندا هئا. وقتي ڪن ڳوٺن ۾ سَون ميلن جو مفاصلو به هوندو هو. وڏن ۽ پَڪن شهرن ۾ ڪڏجي نہ وهڻ جو سبب هيءُ هو ته مُلڪ زرعي هو ۽ ماڻهو مالوند هئا. اُن ڪري، جتي چراگاهہ ۽ پوک لائق زمين نظر آئي، اُتي ويهي رهندا رهندا هئا. اِهي ٻئي شيون، شهري زندگيءَ جي اُبتڙ هيون. اُن ڪانسواءِ سنڌو درياهہ به گاهي بگاهي وهڪرو بدلائي،، شهرن جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻبو هو. ان ڪري، سنڌي عام طرح شهرن ۾ گهٽ ويهندا هئا. شهر گهٽو ڪري سنڌو درياهہ جي ڪناري، هِن ڪري آباد ڪيا ويندا هئا، جو اتي پاڻيءَ جي سهولت سان گڏ ٻيڙين رستي واپار ۽ اڇ وچ ۾ آساني

هئي. اِهي سبب هئا، جنهنڪري سنڌين ۾ مرڪزيت ۽ اجتمائيت پيدا ٿي نہ سگهي ۽ هُو ڇڙوڇڙ پنهنجي جدوجهد ڪندا رهيا. اِها جدوجهد ارغونن جي اچڻ کان وٺي مغلن جي خاتمي تائين جنهن ڍنگ ۽ رنگ سان هلندي رهي، سو بجاءِ خُود سنڌ جي تاريخ ۾ بي مثال ڪيڏارو آهي. هڪ طرف فاتح جو ظلم ۽ غارتگري، پنهنجي اوج ۽ عروج تي آهي، تہ ٻئي پاسي هِن ڌرتيءَ جي ڌڻين جو جوش ۽ خروش بہ پنهنجو مُٺ پاڻ آهي. هيءُ دور، جيڪو اٽڪل رُوءِ هڪ صديءَ تي پکڙيو پيو آهي، سو سنڌين جي سنئين سِڌي ۽ واضح جدوجهد جو ڏگهو داستان آهي. هيءُ اُهو دور آهي، جنهن ۾ سنڌي قومَ پنهنجي تاريخ پاڻ ناهڻ جو حق، پنهنجي هٿ ڪرڻ لاءِ هڪ تاريخ کي جنم ڏنو. اُن تاريخ ۾ رتُ آهي، باهہ آهي، آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ ماڻڻ جا جذبا آهن. بيوسيءَ ۽ ڏارين جي طاقت تي جَڪَ آهن. ڪٽي ديس واسين ۽ ڪٽي ديس دروهين جي لاشن جا ڍير آهن. هر چؤواٽي تي ڦاسين جا ٽياس آهن، جن تي اهڙا ماڻهو زبانون ٻاهر نڪتل لٽڪيا پيا آهن، جيڪي حڪومت ۽ تخت جا حقدار هئا. جن جي سدا ملوڪ ۽ باهمت مهاندن تي موت کان پوءِ بہ ديس- دروهين لاءِ حقارت ۽ نفرت جي ڇيين سان گڏ عقابِي اکين ۾ آخري ۽ دائمي فتح جي اُميد جا ڪرڻا، موتئي جي مُرڪ وانگر بکي رهيا هئا.

اِنهيءَ دور ۾ سنڌي محب وطن ماڻهن، سنڌ جي پوري سرزمين کي جنگي ميدانن ۽ مورچن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. سنڌ جي سرزمين جو هڪڙو انچ بہ اهڙو نہ هو، جتي فاتح يا مفتوح، پر آزاديءَ لاءِ وڙهندڙن جو رتُ نہ وهيو هجي. اهو سارو دور، هن سرزمين تي آزاديءَ ۽ غلاميءَ، موت ۽ زندگيءَ جو ڊيڄاريندڙ پر روح ريجهائيندڙ ناچ جاري رهيو؛ جنهن ۾ جيتوٽيڪ وقتي طرح غلاميءَ ۽ موتَ جو ديوُ سوپارو ٽيندو رهيو، پر اُن ناچ ۾ آزادي ۽ زندگيءَ جي روشنيءَ جا جهَڪا ۽ جهيڙا ڪرڻا، جيڪي اُپريا، سي ئي تاريخ جي اصلي روشنيءَ ۽ سچائيءَ جا منارا آهن. جن جي بُلندي ۽ دِلڪشي وقت گذرڻ سان گڏ پائيدار ۽ دائمي ٽيندي ويندي، جنهن کي وقت جي ڪابہ لهر ۽ ڪوبہ لوڏو، مِٽائي ۽ ، ميساري نٿو سگهي. اهڙن محب وطن ماڻهن جا جيتوٽيڪ زمين تي يادگار نہ بہ نهن، پر وقت جي دز هٽڻ وقت اُنهن جا يادگار انساني ذهنن ۾ نهندا آهن.

ارغونن، ترخانن ۽ مغلن خلاف سنڌين جي ويڙهہ، نافرمانيءَ، سرڪشيءَ، حملن ۽ هلائن کي فاتحن جي نمڪ حلال تاريخ لکندڙن، هر جاءِ تي چورين، ڏاڙن ۽ ڦُرن جي نالي سان لکيو آهي. جنهن جو مقصد، سنڌي محب وطن ماڻهن کي بدنام ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ هو. اِن سڀ لکڻ سان گڏ اِهو بہ لکيو اٽن تہ اُنهن ڏاڙيلن وٽ اٺ هزار ماڻهن جو لشڪر آهي، ڪٽي ڏهن هزارن جي فوج آهي، تہ ڪٽي ٽي هزار سپاهہ. مثال طور مغل دور ۾، حاڪمن سان وڙهندڙ سنڌين جو تعداد سرسري طور هن ريت معلوم ٿئي ٿو.

1021ع ڏاري چاڪر هالا پرڳڻي ۾ مغلن سان وڙهندڙ سنڌ جي ٽِن قبيلن؛ بَبرن، دَلن ۽ شورن جي لشڪر جو تعداد ڏهہ هزار هو. اِنهيءَ عرصي دوران ساڪري واري حصي ۾ مُغلن سان مهاڏو

اٽڪائيندڙ ڪرمتين ۽ جوڪين جو تعداد ٽي هزار هو. اُنڙن جي هڪڙي شاخ سارين وٽ پنج هزار سپاهي وڙهڻ جهڙا موجود هئا، جن ۾ هڪ هزار سوار ۽ چار هزار پيادا هئا. چاندين جي مُجاهدن جو تعداد ٻہ هزار هو، جنهن ۾ هڪ هزار ٽي سؤ سوار ۽ ست سؤ پيادا هئا. ٿُومڑيا ٻہ پنهنجي فوج رکندا هئا، جيڪا پندرهن سؤ سوارن ۽ ساڍن چئن هزار پيادن تي مشتمل هئي. پنهورن وٽ ٻہ هزار پيادا ۽ هڪ هزار سوار سپاهي هوندا هئا. باقي سنڌ جي مشهور ويڑهاڪ قبيلي اُنڙن ۽ سميجن جي بين مختلف شاخن وٽ اَٺ هزار جنگي جُوانَ موجود هئا.

هاڻي سُوال ٿو پيدا ٿئي تہ دُنيا جو ڪهڙو مشهور ڏاڙيل ٽي گذريو آهي، يا هن وقت موجود آهي، جنهن جي ٽولي۽ ۾ ايترا هزار ماڻهو هڪ ئي وقت موجود هجن- جن جا گهر گهاٽ، بنيون ٻارا ۽ راڄ پاڻ ٻہ موجود هجن! پر حقيقت ۾ ائين نہ آهي. اُهي سنڌي، محب وطن ۽ آزاديءَ جا متوالا هئا. اُهي اهڙا ئي ڏاڙيل هئا، جهڙا ڏاڙيل چي گويرا ۽ سندس ساٿي. اُهي وطن دوست سنڌي اهڙا ئي رهزن هئا، جهڙا لين پياٽو ۽ سندس سُرخ سپاهي. اُهي مادر وطن جا لاکيٽا پُٽ اِهڙائي ئي قورو هئا، جهڙا ڪبرال جي ڪمان ۾ وڙهندڙ آفرڪي حُريت پسند. اُهي آزاديءَ جا ڪوڏيا اهڙا ئي فسادي هئا، جهڙا سامورا ماشيل جا جانثار دوست. اُهي اهڙا ئي لُٽيرا هئا، جهڙا جنرل گياپ جا ويٽ نامي؛ - ۽ اُهي اهڙا ئي فسادي هئا، جهڙا فسادي پِڳت سنگهہ ۽ دت!

انهن سيني عظيم محب وطن ماڻهن کي ٻہ تہ پنهنجي دور ۾ قابض ڦُوتن ۽ سندن دلال دانشورن، صحافين ۽ ڏاهن، چور، رهزن ۽ قاتل پئي سڏيو آهي. اُن ڪري اسان کي اِن ڳالهہ تي حيرت يا اچرج ڪرڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانہ آهي.

اُنهيءَ ساڳئي دور ۾ ڪجهہ ماڻهو اهڙا ٻہ هئا، جن کي درباري مورخن طرفان امن پسند ۽ وفادار شهرين جا لقب مليل هئا. **سامراج ۽ اُن جا دلالَ، اهڙا سُهڻا لقب، اُنهن ماڻهن کي ڏيندا آهن، جن جي وطني غيرت مري ويندي آهي. جن جي دلين مان آزاديءَ جو احساس اِئين ختم ٿي ويندو آهي، جيئن هڪ وئشيا جي ذِهن مان حياءَ جو تصور.** قومن جون ايندڙ پِيڑهيون، پهرئين قسم جي فسادين جي پيرن جي مِٽيءَ کي پنهنجي پيشانيءَ تي تِلڪ طور لڳائيندڙ آهن، ۽ ڏارين جي دلالن جي شرافت ۽ اَمن پسنديءَ تي لعنت وجهندڙ آهن؛- جو تہ اِها شرافت ۽ اَمن پسندي جي سَندَ مادر وطن جي وِڪري ۽ نيلام جي قيمت هوندي آهي- ۽ هر باغيرت پِيڑهي، پنهنجيءَ ڌرتيءَ جو ڪنهن کي دانُ ٻہ نہ ڏيندي آهي. حالانڪ اُنهن شريف ۽ پُر امن شهرين تہ پنهنجي مُلڪ جي تباهيءَ بربادي۽ لاءِ آقائن کي پنهنجي رضامنديءَ جا دستاويز لکي ڏنا هئا- ۽ اُهي ڏُور ڏيهي آقا، جيڪي ڪجهہ هتي ڪندا رهيا، سو انسانيت جي نالي تي هڪ شرمناڪ داغ ۽ پوري انساني تاريخ تي ڪوڙهہ جو ڇُڻو آهي. هنن سنڌين تي اُهي اُهي ظلم ڪيا، جن کي ڏسي هلاکو ۽ چنگيز ٻہ پنهنجي فرشتي هجڻ جي دعويٰ ڪن تہ مٿن ڪابہ ميار ڪانہ آهي. وري

ظُلم تہ اِهو جو اِهي وحشيانہ حرڪتون ڪندڙ حاڪم ۽ آقا، مذهب جا نيڪيدار ۽ اسلام جا سپاهي هجڻ جا دعويدار هئا. مثال طور شاهہ بيگ ارغون ۽ سندس پُٽ شاهہ حسن ڪي سيني تاريخ لکندڙن، نماز روزي جا پابند، خير خيرات جا شوقين ۽ پرهيزگار لکيو آهي. پر هنن هتي (سنڌ ۾) ڪيو ڇا، تنهن جو مختصر قِصو هن ريت آهي- جيتوڻيڪ اُن وقت جي تاريخ لکندڙن، اُنهن ظالم بادشاهن جي قهري ڪارواين جو پورو تفصيل نہ ڏنو آهي:

1. تاريخ سنڌ ۾ آهي تہ شاهہ بيگ ارغون، 11-محرم 927ھ جو نٽي ۾ تباهي ۽ موت جي ديو جي صورت ۾ داخل ٿيو. ارغون ۽ تُرخان سپاهي، قرون وسطيٰ جي وحشي درندن ۽ آفريڪا جي آدم خور قبيلن جو روپ ونيو، موت، قتل ۽ غارتگريءَ جو مقدس ناچ ڪرڻ لڳا. هنن جون ڏاڙهيون ڪنڊريل، چهرا جنن جهڙا، اکين ۾ نشي، شَهوت ۽ لُٽ مار جي هَوَس جي وحشانيت. هُو 20 محرم تائين نٽي ڪي نڌڻڪو سمجهي لُٽ مار ڪندا رهيا. هنن سنڌ جي ماڻهن ڪي هر طرح ذليل ڪيو، ڪيترن ماڻهن جي ٻارن ٻچن ڪي قيد ڪيو ۽ بيشمار قتل ۽ خونريزي ڪئي. **تاريخ طاهريءَ ۾ لکيل آهي تہ جيڪي هولناڪ تباهيون، نٽي وارن تي شاهہ بيگ ارغون هٿان نازل ٿيون، اُهي نٽي وارن جي خواب خيال ۾ ڪين هيون.**
2. هن ٽلٽيءَ جي جنگ ڪٽڻ بعد پوري ٽلٽيءَ جي شهر ڪي نہ صرف لُٽيو ۽ ڦُريو، پر سوڍن، سهتن ۽ سمن جي محب وطن لشڪر جي بچيل سپاهين سان اُها ڪار ڪئي، جيڪا سڪندر يونانيءَ سانگلا ۽ مينا نگر ڪي فتح ڪرڻ کان پوءِ ڪئي. شاهہ بيگ آخر ۾ سڃي ٽلٽي شهر ڪي باهہ ڏياري ڇڏي.
3. باغبان پرڳڻي جي ماڇين، جن شاهہ بيگ جي غاصبانہ فتح ڪي سنڌ جي جائز قانوني حڪومت طور تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو، تن ڪي شاهہ بيگ نہ صرف قتل ڪيو، پر اُنهن جا گهر ۽ قلعا ڍهرائڻ کانپوءِ، هن سرسبز ۽ شاداب زرعي پرڳڻي کي پڙيانگ بٹائڻ لاءِ نارَن ۾ وهندڙ هڪ هزار اُٺ بہ ڪاهي ويو.
4. ارغونن، ڏاريجي قبيلي جي 47 سردارن کي گجر مُوريءَ وانگر وڍائي، بکر جي بدنام زمانہ خوني بُرج تان هيٺ اُڇلائي ڇڏيو.
5. هن جتوئي بلوچن جي 42 ڳوٺن جي سيني مَردن، عورتن، ٻارن ۽ ٻُڍين کي نہ صرف قتل ڪيو، پر اُنهن ڳوٺن کي باهہ ڏيئي ساڙائي ڇڏيو.
6. ارغونن، وطن دوستيءَ ۽ قوم پرستيءَ جي ڏوهہ ۾ مخدوم بلاول جهڙي ولي الله ۽ عظيم محب کي گهاٽي ۾ پيڙائي ڇڏيو. عام طرح چيو ويندو آهي تہ مخدوم بلاول جي گهاٽي ۾ پيڙجڻ واري روايت جو ڪوبہ

ثبوت نہ ٿو ملي. اِهو تاثر غلط آهي. سڀ کان پهريائين رکيل شاهہ جي هڪ ڪلام ۾ مخدوم صاحب جي گهاٽي ۾ پيڙجڻ جو ذڪر ٿيل آهي. جيئن چوي ٿو: (شاهہ بلاول گهاٽي پيڙايو.) "اُن کان سواءِ سنڌ جي هڪ برڪ تاريخدان، رحيم داد مولائي شيدائيءَ پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب " جنة سنڌ " ۾ اِهو واقعو تفصيل سان لکيو آهي.

7. مرزا شاهہ حسن تخت تي ويهڻ شرط نٽي تي حملو ڪرايو. اِن حملي جي ڪيفيت، تاريخ طاهريءَ ۾ هن ريت آئي آهي: نٽي ۾ شاهہ حسن ايتري قدر قتل ۽ غارت ڪيو، جو حامله عورتن جي پيٽن مان ٻار ڪڍي، اُنهن کي نيزن جي اَڻين ۾ ٽُنبيو ويو. نالي ماتر ٻہ ڪو ماڻهو ارغونن کي مليو ٿي تہ اُن کي قتل ڪرڻ ۾ ارغونن دير ڪانہ ٿي ڪئي. شاهي خاندان جون عورتون ۽ ٻار گهٽي ياڳي مُغلن جي ڊپ کان درياهہ ۾ ٻُڏي مئا ۽ رهيلن کي قيد ۽ بند ۾ تڪليفن جا اُهي ڏينهن ڏسڻا پيا، جو خُدا اهڙا ڏينهن ڪنهن ڪافر يا مسلمان کي نہ ڏيکاري. نہ رڳو نٽي شهر جو اهو حال ٿيو، پر پوري مُلڪ جي اڳوڻي آبادي ۽ شادابي، تباهي ۽ بربادي ۾ بدلجي ويئي. اُن ڏانهن کان "خرابيءَ سنڌ" هن مُلڪ جي تاريخ ٿي.

8. شير شاهہ سُوريءَ کان شڪست کائي، همايون جڏهن سنڌ ۾ آيو، اُن وقت مرزا شاهہ حسن ارغون، سنڌ جي غاصب حاڪم، سڄي سنڌ مُلڪ جي عوام کي مُلڪ جي ويراني‌ءَ جو حُڪم ڏنو. اُنهيءَ حڪم تي ايتري سختيءَ سان عمل ڪرايو ويندو هو، جو جيڪڏهن ڪوبہ هاري ڪنهن بہ قسم جي اَنَ جي پوک ڪرائيندو هو تہ ارغون بادشاهہ اُن هاريءَ جي جيئري ڪلَ لهرائي، اُن ۾ بُهہ پرائي ڇڏيندو هو. اهڙي قهري حڪم سبب سڄو زرعي مُلڪ ويران ٿي ويو. هولناڪ ڏُڪار اچي مُنهن ڪڍيو، ۽ هزارين ماڻهو مري ويا.

اِهو هو ارغونن جي اوج ۽ عروج جو زمانو، جنهن ۾ هنن هتي جي عوام کي ظلم ۽ ستم جي گهاٽي ۾ پيڙيو. هنن جو اِهو عروج جلد ئي ختم ٿي ويو. مرزا شاهہ حسن، پڇاڙيءَ عمر ۾ صفا چريو ٿي ويو ۽ بنا ڪنهن نرينہ اولاد جي خارش زده ڪُتي وانگر پونڪندو مري ويو. ڪانئس پوءِ سنڌ بن حصن ۾ ورهائجي ويئي. اپر سنڌ تي سلطان محمود ڪوکلتاش قبضو ڪيو ۽ ڏکڻ سنڌ تي مرزا عيسيٰ ترخان قبضو جمائي ورتو. هاڻي وقت اچي ويو هو، جو ارغونن کان تاريخ جو وهڪرو پورو پورو حساب وٺي ۽ اها محشر واري گهڙي، سڄيءَ سنڌ تي مرزا باقيءَ جي روپ ۾ اچي نازل ٿي. مرزا باقيءَ سنڌي عوام سان جيڪي ڪلور ڪيا، سو پنهنجي جاءِ تي جُدا موضوع آهي. پر هتي صرف مرزا باقيءَ جو ارغونن سان سُلوڪ وارو واقعو نقل ڪجي ٿو، جيئن خبر پوي تہ اُنهن ظالمن سان تاريخ ڪهڙو سلوڪ ڪيو، ۽ سنڌي عوام جو خون چوسيندڙ رهزنن جو ڪهڙو حشر ٿيو.

تاريخ طاهريءَ ۾ آهي تہ: ”جڏهن مرزا باقي سنڌ جي گاديءَ تي وينو، تڏهن ارغون اميرن هڪ لشکر گڏ ڪري، مرزا باقيءَ کان مطالبو ڪيو تہ مرزا شاهہ حسن جو خزانو اسان جي حوالي ڪر، ٻيءَ صورت ۾ توکي مٿيءَ ۾ ملايو ويندو. مرزا باقيءَ کي جڏهن ارغونن جي انهيءَ شورش جي خبر پئي تہ هن فيصلو ڪيو تہ هاڻي وقت اچي ويو آهي، جو حڪمت عمليءَ جي ڳالهين کي ڇڏي ڏجي، ڇوتہ اُنهن سان ڪم نہ هلندو. اُن ڪري هاڻ اهڙو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي، جنهن سان ارغونن جي فتني جو هميشه لاءِ خاتمو ٿي وجي. اُن ڪري هن ارغونن کي گهرائي چيو تہ توهان گهٻرايو نہ، آءٌ فلاڻي ڏينهن خزاني کي تقسيم ڪندس. پوءِ هن پنهنجي خاص چمچن حبش خان، شبرنگ خان، مُلا صالح کي گهُرائي، ڳُجهہ ڳوهہ ۾ حڪم ڏنو تہ: آءٌ جڏهن فلاڻي ڏينهن ارغونن کي خزاني جي ورهاست لاءِ گهرايان، تڏهن توهان مان هر هڪ ڪجهہ سپاهين سان ديوان خاني جي فلاڻن فلاڻن ڪمرن ۾ لڪي ويهي رهي ۽ تيار هجي، جو موقعو ملندي ئي ارغونن تي حملو ڪري ڏئي. مرزا باقيءَ جي اِنهيءَ هدايت موجب مُلا خميسو ۽ ٻيا اُهي ماڻهو جن کي حڪم مليل هو، سي مقرر ڏينهن تي ڏسيل جاين تي لڪي ويهي رهيا. مرزا باقي سلاميءَ واري جهروڪي ۾ اچي وينو ۽ خزانچين کي حُڪم ڏنائين تہ خزاني جون پيتيون ڪڍي ڍير ڪري ڇڏيو ۽ عام خاص ارغونن کي دعوت ڏني ويئي تہ نندا وڏا سڀ اچي حاضر ٿين. جيئن اُن جهڳڙي جو هميشه لاءِ خاتمو ڪيو وجي، جيڪو اسان ۽ توهان جي وچ ۾ گهڻي وقت کان هلندو پيو اچي. بيخبر ارغون اِنهيءَ خوشخبريءَ کي ٻُڌي، خوشيءَ ۾ سرشار ٿي، روپين جي حاصلات لاءِ ڪچي گهوڙن تي چڙهي، سهڻا وڳا پائي، ديوان خاني ۾ قاضي خميسي وٽ اچي گڏ ٿيا. جڏهن سڀ ارغون گڏ ٿي ويا تڏهن مرزا باقيءَ انهن کي چوائي موڪليو تہ ”آءٌ اوهان جي ڏسڻ جو مشتاق آهيان، اُن ڪري ٻہ جو اڄ توهان سڀ گڏ آهيو. آءٌ هن وقت اڪيلو بنا هٿيارن جي بالاخاني تي وينو آهيان. توهان بِنا ڪُٽڪي جي مُون وٽ هليا اچو، ڇوتہ توهان منهنجا پائر آهيو.“

پئسن جي لالچ ۾ انڌا ارغون، بي خوف ٿي، بنا هٿيارن جي وڻس هليا ويا ۽ قطار ڪري، مرزا باقيءَ جي سامهون ويهي رهيا. جڏهن سڀ وينا، تڏهن هِن کين مخاطب ٿيندي چيو: ” اي عزيزو! آءٌ هن خزاني تان هٿ کڻي چُڪو آهيان. آءٌ هيءُ خزانو توهان ۾ برابر ورهائي، توهان سيني کي پنهنجو عزيز بڻائڻ گهران ٿو. هاڻي پئسن ورهائڻ جو وقت ويجهو آهي. توهان کي خبر آهي تہ هيءُ عجيب ڏينهن آهي، ۽ پئسو اهڙي شيءِ آهي، جيڪو پيءُ کي پُٽ جو، ۽ پاءُ کي پاءُ جو دشمن بڻائي ڇڏي ٿو. مُون کي فِڪر رڳو هيءُ آهي تہ ورهاست جي وقت جڏهن عام طرح گوڙ، گهمسان ۽ جهڳڙو ٿيندو آهي تہ انهيءَ گڙ بڙ ۾ ڪٿي مون کي نقصان نہ پهچي، اُن ڪري آءٌ پري ٿي ويهان. “

اِهو چئي، هُو پري وڃي وينو ۽ پنهنجي پُٽ کي حڪم ڏنائين تہ ”تون پئسا تقسيم ڪر.“ اڃا پيتين جا تالا ئي نہ کُليا هئا تہ لِڪي وينل سپاهي مورچن مان نڪتا. اُنهن کي پهرئين ئي اشارو ملي چُڪو هو تہ روپين تورڻ واري ساهميءَ ۾ پئسن بجاءِ هر ارغون جي سِسي توري وجي، ۽ ڪنهن بہ ارغون کي جيئرو واپس وڃڻ نہ ڏنو وجي. مرزا باقيءَ جي سپاهين اهڙو تہ زورائتو حملو ارغونن تي ڪيو ۽ اهڙو تہ ارغونن جو قتلام ڪيو، جو هڪ بہ ارغون جيئرو نہ بچيو. پوءِ اُنهن جون سِسيون وڍي، ديوان خاني جي درين مان ٻاهر اڇلايون ويون. باقي عام ارغون خلق، جيڪا قاضي خميسي وٽ وينی هئي، تن جي قتلام ۾ قاضي خميسي بہ ڪا ڪَسر ڪانہ ڇڏي. ايتري قدر

جو هڪ بہ ارغون قلعي مان سلامت ٻاهر نہ ويو. اُن ڪاروائيءَ ڪانپوءِ مرزا باقيءَ پنهنجي خاص چمچن کي حُڪم ڏنو تہ اوهين ارغونن جي حويلين ۾ وڃو ۽ اُتي قتلام ڪريو، ۽ هڪ ڏينهن جو تازو ناول ٻار ملي تہ اُن کي بہ جيئرو نہ ڇڏيو وڃي. مرزا باقيءَ جي حڪم تي هڪ جماعت، ارغونن جي حويلين ۾ ڪاهي پئي ۽ جيڪو ارغون مليو، اُن کي بيدرديءَ سان ڪُٽو ويو. انهيءَ قتلام مان جيڪي ارغون بچي سگهيا، سي پڇي گجرات هليا ويا. دريائي ارغون ولد شير علي ارغون، اُن واقعي ڪانپوءِ چوندو هو تہ اُنهيءَ حادثي ڪانپوءِ ارغونن جو هيءُ حال ٿيو، جو هنن کي ڪائڻ لاءِ ماني ۽ پائڻ لاءِ ڪپڙو نہ هو. جيڪڏهن ڪنهن وٽ گهوڙو هو تہ اُهو بُک سان پاهہ ٿي ويو هو. پراڻي تلوار ۽ ٽُٽل ڪمان کان سواءِ ارغونن وٽ ڪي ڪين رهيو هو. شڪار تي هنن جو گذارو هو، ۽ اهڙي بدقسمتيءَ وارو وقت هنن تي آيو، جو پيءُ پُٽ کان ۽ پُٽ پيءُ کان وڇڙجي ڏولائي جا ڏينهن گذارڻ لڳو.

اِن حالت ۾ خبرناهي تہ ارغون ڪيترو وقت رهيا، پر اڄ هِن سر زمين تي "ارغون" نالي ڪابہ ذات موجود نہ آهي. اُها ذات، جنهن هِن سرزمين تي 32 سالن تائين، هتي جي عوام جي رت سان راند ڪئي ۽ گهرن کي باهيون ڏيئي ساڙيو هو!

ارغونن ڪانپوءِ ڪافي عرصو سنڌ جي ڏکڻ واري حصي تي ترخانن جي حڪومت رهي. ترخان هتي جي مقامي قبيلن سان مِلي هڪ ٿي ويا هئا. هنن سميجن ۽ سومڙن سان مِٽيون مائٽيون ڪيون. اُن جي باوجود، هِنن ۾ حاڪمن واري برتري ۽ پنهنجي نسلي اهميت قائم رهي. مرزا باقيءَ جو دور، هن سرزمين جي عوام لاءِ الاهي قهر کان گهٽ ڪونہ هو. اُهي ترخان حاڪم بہ پنهنجي حڪومت بچائڻ لاءِ پنهنجي ڏيئرن ۽ پينرن کي ڍال طور استعمال ڪندا هئا. مرزا باقيءَ، اڪبري حملي کان بچڻ لاءِ پنهنجي ڏيءُ، حرم ۾ داخل ڪرڻ لاءِ ڏياري موڪلي، پر اڪبر اُن کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ساڳيءَ ريت مرزا جاني بيگ بہ اِئين ڪيو. پر مرزا جاني بيگ، پنهنجي ذاتي بُراين جي باوجود ترخانن ۾ چگو ماٺهو هو. هن جي وڏي خوبي سندس ذاتي بهادري هئي. هن جي جهنڊي هيٺ ويهہ هزار سنڌي ۽ پندرهن هزار ترخان، هڪ سال تائين مغل فوجن جو وڏي دليريءَ سان مقابلو ڪندا رهيا. سندس پُٽ غازي بيگ، انتهائي نا اهل ۽ عياش هو. سندس باري ۾ تاريخن لکيو آهي: "هُو رات جو يارهن سالن جي ڪنواري باکره چوڪريءَ سان همبستري ڪندو هو. هڪ رات اُن کي استعمال ڪرڻ ڪانپوءِ وري اُن جو منهن بہ ڪونہ ڏسندو هو. هن مُلڪ جي مختلف حصن ۾ پنهنجا دلال ڇڏي ڏنا هئا، جيڪي هر رات ڪيس يارهن سالن جي چوڪري آڻي ڏيندا هئا." شيخ فريد بکريءَ لکيو آهي تہ: "جڏهن غازي بيگ قندار جو گورنر ٿي ويو، تڏهن سندس ماءُ ننڍي مان ٻارهن سؤ خوبصورت ڪنواريون چوڪريون اهڙيون ونيو وئي هئي، جن جي عمر ٻارهن سالن کان گهٽ هئي. اهي چوڪريون، هن قندار ۾ پنهنجي پٽ کي عياشيءَ لاءِ تحفي طور ڏنيون. جن سيني کي غازي بيگ پنهنجي بستري جي زينت بڻايو. ياد رهي تہ مرزا جاني بيگ اغلام باز هو ۽ هن پنهنجي محل ۾ ڪيترن خوبصورت چوڪرن کي زنانا ڪپڑا پارائي، ويهاري ڇڏيو هو."

ترخانن کان پوءِ هتي مغل تسلط جو دور شروع ٿيو. ان دور ۾ مغلن جا ظلم پنهنجي انتها تي هئا تہ سنڌين جون بغاوتون، ارڏايون، سرڪشيون ۽ آزاديءَ لاءِ ڪوششون بہ پنهنجي جوش ۽ جولان تي هيون. مغل هن سون ورني سرزمين جي دولت تان ڪنهن بہ صورت ۾ هٿ کڻڻ لاءِ تيار نہ

هئا. ان لاءِ هنن هتي آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ سنڌين جي سِسين جا لابارا ڪرايا. سِسين جا مُنارا نهرايا. مَردن سان گڏ عورتن ۽ ٻارن کي نہ صرف قيد ڪيو، پر انهن کي گجرن ۽ بصرن وانگر مارڪيٽن ۾ وِڪيو. انهيءَ دور تي "تاريخ مظهرشاهه جهاني" سُنو دستاويز آهي. انهي دستاويز جي فاضل سنڌيڪار، نياز همايونيءَ، مصنف جي باري ۾ پنهنجي راءِ ڏيندي لکيو آهي تہ: "اسان هن مورخ (يوسف ميرڪ) جا ٿورائتا آهيون، جو هن "مغل شاهي" جي پهاڙ سان ٽڪرائيندڙ غيرتمند، بهادر ۽ وطن دوست سنڌين جو طويل تر داستان ڪنهن بہ ريت قلمند ڪيو آهي."

وطن دوست سنڌين جي انهيءَ طويل تر داستان جي ترتيب ۽ تنظيم ۾ گهٽو ڪري سنڌ جي هر قبيلي، پاڙي ۽ ذات حصو ورتو آهي.ان داستان جي رنگيني ۽ سنگينيءَ ۾ پوري سنڌ شريڪ رهي آهي. ان سان گڏ سنڌين تي ظلم ڪرڻ ۾ بہ هر ٻاهريون حاڪم، ان جو جاگيردار ۽ گورنر، عالم ۽ دانشور ۽ بہ هڪجيترو ڪوشان رهيو آهي- پوءِ ذاتي طرح اهو ڪٽي ڪيترو نمازي، حاجي ۽ ديندار، خان يا سيد، قاضي ۽ مورخ چونہ هجي. تاهم ان داستان جي پوري زينت ۽ زيبائش تي انڍ، سميجا، شورا، ٻبر، دل، نومڑيا ۽ چانديا چانيا پيا آهن. ان داستانِ آزاديءَ جو جرتمندانہ داستان سميجا ئي آهن. جن پوري مغل شاهي دور ۾ هڪ ڏينهن لاءِ بہ دستبرداريءَ جو تصور ئي نہ ڪيو. ٻئي طرف چانديا آهن، جن مغل شاهيءَ سان اهي ساڪيا نمونا اختيار ڪيا، جيڪي مغلن سنڌي ماڻهن سان اختيار ڪيا. مغلن سنڌي ماڻهن کي غُلام ڪري وڪيو، تہ چاندين وري مغلن ۽ انهن جي وفادارن کي قيد ڪري نيلام ڪيو. ان ڪري، مغل تاريخ لکندڙن، چاندين کي "حُر فروش"- يعني آزاد ماڻهن کي وڪڻندڙ- جو لقب ڏنو. جڏ تہ آزاد صرف مغل ۽ سندس دلال هئا، باقي سنڌي ماڻهو پيدائشي غلام هئا، جن جو وڪرو شريعت محمديءَ مطابق جائز هو.

مظهر شاهجهانيءَ جي مصنف، يوسف ميرڪ، جيتوٽيڪ سنڌين تي ٿيل ظلم جو داستان انتهائيءَ هوشياريءَ سان قلمبند ڪيو آهي، پَر هو پاڻ ڪيترين جاين تي سنڌين کي قتل ڪرائڻ ۾ شريڪ بہ رهيو آهي- ۽ ڪتاب ۾ جتي بہ سنڌي ماڻهن جي ڪنهن بغاوت جو ذڪر ٿو ڪري، اتي هن کي انهن بغاوت ڪندڙن سان رتيءَ برابر بہ همدردي ڪانہ ٿي ڏسجي، الٽو مغلن جي طرفداري ڪندي انهن باغين کي گار گند ڪندو رهيو آهي. ڪٿي ڪٿي هِن هر انهيءَ مغل نواب کي ساراهيو آهي، جنهن سنڌين کي وڏ کان وڏ قتل ڪيو هو. انهيءَ سلسلي ۾ هُو پنهنجي پاڻ مير ابوالبقا جي سيوهڻ ۽ نٽي واريءَ نوابيءَ جي دور کي سنڌ جي تاريخ جو سونهري دور ٿو سڏي. حالانڪ، پاڻس سنڌين سان جيڪي پال پَلايا، تن جو تمام هلڪو ۽ مختصر خاڪو هن ريت آهي:

1. هن، جاگير داروبند جبل وٽ 322 دَل قتل ڪيا.
2. هن اَمير، شاهه ڪَڙهه قلعي ۾ 1200 اُنڙن کي سندن سردار طالب اُنڙ سميت قتل ڪري ڇڏيو.
3. هن ويرا ون ۾ 500 سميجن کي قتل ڪيو ۽ ڪيترن کي قيدي بڻايو.
4. هن اميرَ اوچتو حملو ڪري، ٻُگهين جو پورو قبيلو ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.
5. مغلن جي هِن نوابَ؛ هڪ پيرو چاندين جو قتلام ڪيو، جيتوٽيڪ قتل ٿيل چاندين جو تعداد نہ ٻُڌايو ويو آهي.
6. نصرپور جي پسگردائيءَ ۾ هن اميرَ، اُنڙن جون 3000 هزار ڍڪيون تلوارن سان ڪَترا ڪرائي ڇڏيون.

7. ڪاڏوهر ڏَنڊ وارن ڳوٺن تي حملو ڪري، مير ابوالبقا منگواٽن ۽ راهوجن جا 22 ماڻهو قتل ڪيا.
8. سميجن جي ڳوٺن مان مير صاحب، 3000 هزار ڍڳيون اُن وقت قُربون، جڏُن پاڻ بدلي ٿي وڃي رهيو هو.
9. هالن ۾ مير صاحب ڪيترن سميجن کي قتل ڪيو ۽ سندس پُٽ وري درٻيلي ۾ بيشمار سميجن کي ڪُٽيو.

يوسف ميرڪ جو ٻئي نمبر تي ساراهيل، نواب شمشير بيگ آهي. اهو نواب "مظهر شاهجهاني" جي مصنف جو ذاتي دوست هو، ۽ هرڪو حملو ميرڪ جي صلاح سان ڪندو هو. يوسف ميرڪ، سنڌين کي قتل ڪرڻ لاءِ صلاحون ۽ مشورا ڏيڻ وقت، هڪ عالم، اديب، شاعر ۽ مصنف جي بدران اول درجي جو جلاد ۽ سفاڪ نظر ٿو اچي. اِنهيءَ جلاد صفت عالم جي صلاح ۽ مشوري سان مغل فوج ڳوٺ ويراون تي اوچتو حملو ڪري، هڪ هزار سميجا ماريا ۽ ست سؤ هڪ ئي ڏڪ سان گرفتار ڪيا. وڏي ڳالهه انهن سيني مغل صوبيدار شمشير بيگ کي ٻيڏوهي ٿي سمجهيو. انهيءَ ساڳئي معرڪي ۾ يوسف ميرڪ ۽ شمشير بيگ هڪ هفتو وينجهري واري قلعي ۾ ترسيا پيا هئا، ۽ روزانو ڇهه سؤ سميجن جون سِسيون وڍائيندا رهيا. اِن حساب سان اِنهيءَ رتوڇاڻ ۾ پنج هزار ٻه سؤ سميجا ماريا ويا، ۽ هڪ سؤ هوسڻ ملاحن کي لاڪاڻ پرسان قاسيءَ تي لٽڪايو ويو. سنڌ جي هن "درد مند ۽ معصوم مورخ" ايجا ٻه ٻه مهينا اِنهيءَ جاءِ تي ترسي، سميجن جي قتلام جاري رکڻ تي زور ڀريو. پر مغل صوبيدار اها ڳالهه نه مڃي، جنهنڪري سنڌ جي هن قاضي قادن کي ان جو افسوس سڄي عمر رهيو. انهيءَ مورخ جي چُرچ تي شمشير بيگ، باريجن تي حملو ڪرايو، جنهن ۾ سوين باريجا، سندن بهادر سردار قاسم باريجي ۽ سندس پُٽن سميت وڙهندي شهيد ٿي ويا.

اِهو ته آهي هلڪو ۽ مختصر خاڪو، پر هُونئن ٻه جتي ڪنهن معرڪي ۾ سنڌي قتل ٿيا آهن، ته "پرهيز گار مصنف" ان تي خوشيءَ وچان ڪڍيون هنيون آهن- ۽ جتي ٻه سنڌي بچي ويا آهن، اتي هن مغل فوجن جي نااهلي تي ڪٽڪيون کائي، پنهنجي پياري پاڻ جي خونخواريءَ ۽ درندگيءَ کي ياد ڪري، ٽڏا ساهه ڀريا آهن: ته ڪاش! اُهو هجي ها ته اِهي حملي آور ائين نه ڀڄي وڃن ها، جو ته سرڪش سنڌين کي نيست ۽ نابود ڪرڻ ۾ ئي دنيا ۽ آخرت جي ڀلائي ۽ نجات آهي!

جيئن اڳ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته محب وطن سنڌين، مغل دور حڪومت ۾ جيڪو بهاديءَ ۽ قومي غيرت جو طويل داستان ترتيب ڏنو، تنهن ۾ سنڌ جي هر قبيلي ۽ ذات حصو ورتو؛ پر انهيءَ داستان جي اصلي زينت ۽ زيبائش سميجن جي ئي غيرت مند خُون سان ٿي آهي. ان ڪري، يوسف ميرڪ انهيءَ قبيلي کي نيست ۽ نابود ڪرڻ لاءِ پنهنجي ڪتاب ۾ شاهجهان بادشاهه کي خاص مشورا ۽ هدايتون ڏنيون آهن. اِهو چگو ٿيو، جو هُو پنهنجو ڪتاب بادشاهه جي خدمت ۾ پيش نه ڪري سگهيو. ٻي صورت ۾ خبر ناهي ته هن

دور ۾ چاندين، سميجن ۽ نومڙين جو بڻ بڻياد هجي ها الائي نہ- هن جي مشورن مان اسان کي هڪ طرف سميجن جي طاقت جي خبر پوي ٿي، ته ٻئي طرف اُنهيءَ عظيم وطن دوست طاقت کي ختم ڪرڻ لاءِ يوسف ميرڪ جي بيرحميءَ ۽ سفاڪيءَ جو پڻ پتو پوي ٿو. چنانچہ هُو سميجن جي باري ۾ لکي ٿو:

"جيڪڏهن چاندين ۽ سميجن جي اڳي پوءِ پاڙ پٽڻي آهي ته هڪ سمجهدار ۽ اثر رسوخ واري ماڻهوءَ کي پنهنجي پاسي ڪري، کيس ڳاهن ۽ جوٽيجن واري آباد علائقي سان گڏ خطي ۽ لاکاڻ پرڳڻي جون غير آباد ايراضيون بہ جاگير ۾ ڏيئي، مٽس اِهو ڪم رکيو وڃي ته هُو ٻنهي قومن سان پوريءَ طرح پُڄي اچي ۽ ڪائنس ڪابہ مُنهن موڙ ڪن ته انهن کي بہ طريقن سان ٺيڪ ڪري سگهي. (1) شاهي فوجن کي حُڪم ڏنو وڃي ته چئن ئي پاسن کان هنن بدبختن تي گهيرو ڪري وڃن. سرڪاري وصولي ڪندڙ بي ڏپا ماڻهو بکر واري جاگيردار جا سپاهي ساڻ ڪري، در ٻيلي پرڳڻي جي ڳوٺ ڳڙنگ ۾ اچي پڙاءُ ڪن. هوڏانهن نٽي مان سپاهہ گهرائي، هالا ڪنديءَ جي پرڳڻي واري ڳوٺ ابڙيجن ۾ ٽمائي، جيسلمير جي راجا کي تاکيد ڪيو وڃي ته هڪدم پنهنجا ماڻهو وني اچي هنن فسادن جي انهن ٽاڪن ۾ بيهاري ڇڏي، جيڪي جيسلمير جي پٽن ۾ کين پاڃر دوران ڪم اچن ٿا. اهڙي طرح سيوهڻ جي جاگيردار تي اهو ڪم رکجي ته هُو پنهنجي سپاهہ کي خطي پرڳڻي جي ڳوٺ ڪاڪي ۾ جائيتو ڪري، جيئن چئن ئي پاسن کان هنن رهزنن کي اَن جو داڻو بہ نصيب نہ ٿئي ۽ سندن راهون اهڙي طرح رد ٿي وڃن، جو پنهنجا ڊور ڊڳا توڙي ٻار ڪڍي نہ سگهن. (2) جن بہ وڏيرن هنن هنگامن ۾ انهن جو پاسو ونيو، ساڻن رشتا ناتا ڪيا آهن، تن کي ڪائنڪ الڳ ڪيو وڃي. اُن لاءِ هر هنڌ پڙهو ڏياري ماڻهن کي چتاءُ ڏجي تہ: "جنهن بہ ڳوٺ يا گهر ۾ سميجا اُنڙ پناهي هوندا يا سندن مال، عيال، يا ٻيو سامان ڪنهن وٽ بہ موجود هوندو، تہ خبر پوڻ شرط اُن ڳوٺاڻي يا گهر جي مالڪ کي بہ اُنهن رهزنن وانگر قاهيءَ چاڙهي، سندن مال اسباب ضبط ڪيو ويندو. هن باري ۾ ڪنهن بہ ماڻهوءَ جو لحاظ نہ رکڻو پوندو." انهيءَ ڏاهڪاءَ وسيلي سنڌ جا وڏيرا، سرڪاري دٻاءَ ۾ اچي، ذڪر ڪيل رهزنن سان رشتا ناتا توڙي ڇڏيندا، جيڪي هن ڪان اڳ ساڻن ڳنڍي چڪا هئا. ۽ پوءِ اڳ وانگي کين اک ۾ رکي، سندن ٻچڙاين جو ڪُتو جواب ڏيڻ لڳندا. جيڪڏهن هڪ هزار بهادر سوار پلن گهوڙن ۽ پنج سؤ پاٽيءَ پريل اُنن سان سميجن تي چاڙهي موڪليا وڃن تہ هي نامُراد مُنجهي مَرن، ۽ کين پتو پئجي وڃي تہ بدمعاشيءَ جي ڪهڙي سزا آهي. پنج ڇهہ هزار پاڻ، سندن زالون ۽ ٻار ڪُل ويهن هزارن تائين ٿيندا، سي آخر ڪيڏانهن ڀڄي سگهندا؟ ليڪن شرط هيءُ آهي ته سندن واهون بند ڪيون وڃن. ان ڪانسواءِ، کين لِکڻ لاءِ بہ ڪا جاءِ ڪانہ آهي، جو تہ هُو گهٽو ڪري پوک ۽ پاٽيءَ واري هنڌ تي رهن ٿا؛ جنهن ڪري هر هنڌ آسانيءَ سان هٿ اچي سگهن ٿا. شاهي لشکر جڏهن بہ متن ڪڙڪيو تہ هي ٻارين ٻچين موت جي مُنهن ۾ اچي ويندا. ڪيترن کي قيد بہ ڪري سگهجي ٿو. سندن مال مڈي تاراج ٿيڻ کان پوءِ جيڪي ڇڙوڇڙ ٿين، تن کي

چئن ئي پاسن کان فوجي گهيري ۾ آڻي، بَڏي قابو ڪيو وڃي. اڃا به هيڪڙ ٻيڪڙ کو هٿان نڪري ويو ته آخرڪار ڪڏهن ته قاسندو- ملڪ ۾ پَڙهو گهمايو وڃي ته ڪوبه سميجو، سندس زال يا مالُ، جنهن کي به هٿ اچي ته اُنهن تي قبضو ڪري ۽ نه ڇڏي. ان لاءِ رعيت ۽ سپاهه کي اهڙو حڪم ڏنو وڃي.

مذڪور مصنف، اهو مشورو صرف سميجن لاءِ نه ڏنو آهي، پر سنڌ جي هر باغي ۽ محب وطن قبيلي ۽ ذات لاءِ اهڙا رايا ۽ صلاحون، سندس زرخيز ذهن ۾ بيشمار موجود هيون؛ جيڪي هر سرڪش قبيلي جي ذڪر ڪانپوءِ مناسب موقعي ۽ مهل تي ڏيندو رهيو آهي. حقيقت هيءَ آهي ته دنيا جي هر مهذب يا وحشي فاتح جي وڏي ۾ وڏي خواهش اِها هوندي آهي ته ڪيس صرف مفتوح مُلڪ جي سر زمين، پنهنجي تمام پيداواري سميت گهرجي. باقي ماڻهن سان هن کي ايتري حد تائين دلچسپي هوندي آهي، جيسين تائين اهي بهترين فرمانبردار غلام ۽ مزدور ٿي، اُن سر زمين جي پيدائش کي فاتح جي خزاني ۾ منتقل ڪن. جڏهن به ڪنهن ديس واسيءَ ۾ فرمانبردار غلام ۽ مزدور جي بجاءِ پاڻ مالڪ ٿيڻ جي خواهش پيدا ٿي، ته پوءِ ان جي اهميت هڪ ماڻهوءَ واري حيثيت سان فاتح وٽ ختم ٿي ويندي آهي. اِن سلسلي ۾ هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته هڪ فاتح کي به مفتوح مُلڪ جي سر زمين پياري هوندي آهي. پر اُهو پيار اهڙو هوندو آهي، جهڙو هڪ عياش ماڻهوءَ کي پنهنجي سُريت سان هجي. اهو پيار ان وقت تائين هلندو، جيسين تائين اُن عورت جي جسم ۾ جسماني ڪشش ۽ سونهن هوندي؛ ۽ جڏهن به اُهي شيون ختم ٿيون ته هُو وري ڪنهن ٻيءَ کي تاڙيندو. **اُن جي ابتڙ هڪ محب وطن ماڻهوءَ کي پنهنجي سر زمين سان اهڙو پيار هوندو آهي، جهڙو هڪ سُلجهيل ۽ سدوري پُٽ کي پنهنجيءَ ماءُ سان هوندو آهي.**

ارغونن، ترخانن ۽ مغلن، سنڌ کي هڪ سُريت جي روپ ۾ رکڻ پئي چاهيو. هنن کي صرف سنڌ جي دولت، زراعت ۽ پيدائش سان واسطو هو ۽ هنن اُنهن سنڌين کي پسند ٿي ڪيو، جيڪي سندن فرمانبردار غلام ۽ بهترين مزدور واري حيثيت ۾ رهڻ لاءِ تيار هئا. باقي جن به ان حيثيت ۾ رهڻ کان انڪار ٿي ڪيو، سي فسادي، عوام دشمن ۽ قتل لائق هئا.

جهڙيءَ ريت، يوسف ميرڪ مشورا پئي ڏنا، اهڙا مشورا سنڌين کي تباهه ڪرڻ جا ڪانئس اڳ ۾ ٻيا عالم فاضل ۽ دانشور به ڏيندا پئي رهيا. جيئن تاريخ سنڌ ۾ آهي ته: مرزا شاهه بيگ ارغون، جڏهن سلطان محمود کي بکر جو حاڪم مقرر ڪيو ته اتان جي مَهم مقامي سيدن کي سونپيائين. اُن سان گڏ ڏاريجن جي ڪن پڳدارن کي حڪم ڪيو ويو ته هُو پٽ بکر جي قلعي ۾ اچي رهن، پر محب وطن ڏاريجن انهيءَ حڪم جي پوئواري نه ڪئي ۽ پنهنجي مُنهن ماڻهو ميڙي، جنگ جوٽڻ جا سانباها ڪرڻ لڳا. سندن ڪوشش اِها

هئي تہ ڪيئن بہ ڪري سلطان محمود جي مغز مان هوا ڪڍي وڃي. جيئن هُو سنڌ جا وڻ ڇڏي ويندو رهي. انهيءَ ارادي سان هنن ارغونن کي مالي طور ڪمزور ڪرڻ لاءِ ڏل ڏيڻ کان انڪار ڪيو. نہ رڳو اهو، پر بين ڪيترن معاملن ۾ هنن وطن دوست ماڻهن ارغونن سان عدم تعاون وارو رويو اختيار ڪيو. سلطان محمود جا جيڪي بہ گُماشتا وٽن ٽي ويا، تہ انهن جي مٿي ۾ ڏوڙ وجهي واپس ٽي ڪيائون. پڇاڙيءَ ۾ پنهنجا ڪٽڪ سنبرائي، سلطان محمود جيڪو اڃا ٻارهن ورهين جو مَس هو(*) سو تِيسي ۾ اچي، ڏند ڪرٽي، ڏاريجن سان وڙهڻ لاءِ وَٽ ڪائيندو رهيو، پر سيد سڳورا ڪيس اوپاريون لهواريون ڏئي روڪيندا پئي آيا. هوڏانهن ڏاريجن بہ پيرا سِٽ ڪئي تہ درياءُ اُڪري، قلعي ۾ داخل ٿي، سلطان محمود کي ڳڻڻ کان جهلي اچن، پر ايتري ۾ بڪر جي سيدن کي ڪڙڪ پئجي ويئي، جن قلعي جا سڀ گهَٽ سوگها ڪري، ڏاريجن کي مُنجهائي ڇڏيو، ۽ هُو سيدن کي سامهون ڏسي مُڙي ويا.

(*) هِتي سلطان محمود جي عُمر 12 سال غلط ڏيکاريل آهي. سلطان محمود جي جمڻ جو سال حسام الدين راشديءَ 898ھ لکيو آهي، ۽ جنهن واقعي جو ذڪر هلي رهيو آهي، سو 927ھ ۾ پيش آيو آهي. ان صورت ۾ اِن واقعي وقت سلطان محمود جي عمر 29 سال هئڻ گهرجي، نہ ڪي ٻارهن سال. اها ساڳي حالت فاتح سنڌ ابن قاسم جي عُمر جي باري ۾ آهي. رحيمداد مولائي شيدائي، "جنت سنڌ" ۾ سندس جمڻ جو سال 24 هجري لکيو آهي، ان حالت ۾ سنڌ تي حملي وقت ابن قاسم پوڙهو هئڻ گهرجي.

هوڏانهن شاهہ بيگ هاڻي سنڌ ۾ پهچي چڪو هو. سلطان محمود، جيڪو انهيءَ اوسيئڙي ۾ هو، تنهن پنهنجي هڪ ساٿيءَ جوجڪ بابا کي پيءُ ڏانهن موڪليو تہ وڃي ڪيس سڃي واردات کان واقف ڪري. پٽس مير فاضل اهو احوال جيئن جو تيئن شاهہ بيگ جي ڏيان تي آندو- ۽ ڪانئس موڪل ونئي، ڏهہ ويهہ سوار ساڻ ڪري، چاندڪا وٽان پاڻي جهاڳي، پنهنجي سردارن ۽ مقدمن جي دل ٻڌرائيندو، منزلون هٽندو، جڏهن بڪر جي پسگردائيءَ ۾ پهتو، تڏهن لالو مهر، هڪ وڏيرو پنهنجي برادريءَ سوڌو سندس قدمن ۾ اچي ڪريو. هن جي معرفت ڏاريجن جي پرين مُڙسن کي صلح جي بهاني جتان ڪٽان گهُرائي، پاڻ سان ڪٽندو ويو. نيٺ ڏاريجن جا 47 سرڪردا ماڻهو ساڻ ڪري بڪر پيڙو اچي ٽيو. اُتي سلطان محمود، هنبوشيون هٽندو، اچي پيءُ جا پيرَ چمڻ لڳو.

شاهہ بيگ ارغون کي جڏهن خبر پيئي تہ مير فاضل سلامتيءَ سان بڪر پهچي چُڪو آهي، تہ جتي هو، اُتان راتو واہ بڪر ڏانهن لُوهہ ڪيائين ۽ اچي واٽ تي سڪر ۾ ساهي پٽيائين. سلطان محمود هڪدم بڪر مان وٽس پهچي، سندس قدم بوسيءَ جو شرف حاصل ڪيو. ڪيس انعامن اڪرامن سان نوازيو ويو. اُنهيءَ موقعي تي هن ڏاريجن خلاف شاهہ بيگ جا چگّيءَ طرح ڪَن پريا. هوڏانهن ڏاريجا صُلحَ جي انتظار ۾ وينا هئا، تہ ڪڏهن ٽي ڳالهہ بولهہ شروع ٿئي. شاهہ بيگ سڃي روئداد ٻڌڻ کان پوءِ مجلس ۾ موجود سنڌ جي بزرگ، قاضي قادن ڏانهن ڪنڌ ورائي، اِنهيءَ خيال سان ڏنو تہ هن باري ۾ سندس صلاح ڪهڙي آهي. قاضي قادن جهڙي چگّي مُڙس هٿ ٻڌي عرض ڪيو تہ:

”قبلا سائين! سنڌ جي سرزمين سيلابي آهي. هتي جيئن تہ ڪاندير ا گهٽا ٽا پيدا ٿين، تنهنڪري ضروري آهي تہ ڪهيڙو هميشہ هٿ ۾ هئڻ گهرجي.“ شاهہ بيگ ٽَتو تہ اڳ ۾ ئي وينو هو، سو قاضي قادن جي چُرچ تي ڏاريجن جي قتلام جو حڪم ڏئي ڇڏيائين. سلطان محمود حڪم جي تعميل ۾ هڪدم ڏوڙي شهر پهتو ۽ اوڏيءَ مهل بنا ڪنهن ويرم جي صلح جي انتظار ۾ وينل ڏاريجن سِسيون ڏڙ ڪان ڏار ڪرائي، اُنهن کي هڪ مٽاهين ٿُل تان هيٺ اُڇلارائي ڇڏيائين، جيڪو ايا تائين خوني بُرج جي نالي سان مشهور آهي. سنڌ جي محب وطن ماڻهن جو اهو قتلام، ربيع الاول 927هـ ۾ ٿيو.

ارغون حڪومت ۾، اِنهيءَ واقعي کان وڌيڪ مڪر ۽ فريب سان پرپور هڪ بيو واقعو بہ ٿيو، جنهن ارغون حُڪمرانن جي ديندارئ، مسلمانيءَ ۽ شرافت جا سپ پڙدا ڦاڙي، کين اصلي وحشي صورت ۾ اگهاڙو ڪري، تاريخ جي مُجرمن واري ڪٺهڙي ۾ آڻي بيهاريو آهي. اِهو واقعو آهي سنڌي بلوچن جو قتل عام--- جنهن جو سرسري ذڪر ارغونن جي ظلمن جي فهرست ۾ ڪيو ويو آهي. پر هِتي اُن کي پوري تفصيل سان ان ڪري نقل ڪري رهيو آهيان تہ جيئن خبر پوي تہ مير معصوم بکري توڙي يوسف ميرڪ جهڙن مؤرخن، اهو واقعو نقل ڪندي بہ ارغون فاتح جي لاءِ پنهنجيءَ دل ۾ ذرو بہ ڪاوڙ يا نفرت محسوس نہ ڪئي. الٽو ميرڪ صاحب تہ انهيءَ واقعي تي خوشيءَ جو اظهار ڪندي، باقي رهيل ٻروچن جو صفايو ڪرڻ جا قيمتي مشورا ڏنا آهن:

سنڌ جي مغل ۽ ارغون دور جي انتظامي تقسيم مطابق هاڻوڪي جيڪب آباد ضلعي جو ڪافي حصو جتوئي پرڳڻي جي نالي سان سڏبو هو. اِنهيءَ پرڳڻي جا رهاڪو توڙي سردار، بلوچ هئا؛ جن ۾ جتوئي، بڙدي، ڪورائي، داردشت، لولئي، شَر ۽ ٻيا شامل هئا. اُهي هميشہ کان وٽي محب وطن ۽ دلير رهيا هئا. هنن جي رڳن ۾ رَتَ جي بدران ڏارين ۽ غاصبن خلاف باهہ جون ڇيبون ڏوڙيون ٽي. هر دور جي ڏارين ۽ غاصب حاڪمن جي خلاف آزاديءَ ۽ خود مختياريءَ جو جهنڊو، هنن جي هٿن مان ڪڏهن بہ نہ ڪريو. هنن هميشہ هن اُصول تي عمل ڪيو تہ:

ڪنڌ مَ جهُڪائج ڪڏهين، سِر ويو سَهسا ءِ!

جڏهن شاهہ بيگ ارغون بکر تي قبضو ڪيو تہ هن کي جتوئي پرڳڻي جي ٻروچن پنهنجو حاڪم ۽ بادشاهہ مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ سندس خلاف بغاوت جون رٽون رٽڻ لڳا.

شاهہ بيگ بکر جي قلعي جي اڏاوت وقت راڄن جي چگڻ مڙسن کي ڪوٺائي، هيڪاندا ڪري، ڪانئن اُنهن بلوچن جي باري ۾ صلاح ورتي، جن ڪڏهن بہ آڻ نٽي مڃي. سيني جي صلاح (قاضي قادن ضرور هوندو) کان پوءِ اِهو فيصلو ٽيو تہ انهيءَ قوم جي باهہ کي ترار جي پاڻيءَ سان اُجهائي ڇڏڻ گهرجي. آخر ڳالهہ اچي اتي بيني تہ هنن جي هر وسنديءَ ۾ ڪافي ماڻهو ٽيڙي پڪيڙي ڇڏجن، جيڪي سدائين لهہ وچڙ ۾ ايندا رهن؛ اُن کان

پوءِ عين موقعي تي اشاري ملڻ شرط اُنهن جو ٻوٽو گار ڪرائي ڇڏجي. اهڙيءَ ريت هر هنڌ ماڻهن جي مقرريءِ بعد وقت جو انتظار ڪيو ويو ۽ موقعي ملڻ تي هڪ ئي ڏڪ سان ڪيترن جون سِسيون ڏڙ کان ڌار ٿي ويون ۽ اِئين اک چنپ ۾ بروچن جي ٻائيتاليهه ڳوٺن جا ماڻهو موت جي ٻوهي ۾ اچي ختم ٿي ويا.

اهو واقعو لکڻ کان پوءِ ميرڪ صاحب فرمائي ٿو، ”اِنهيءَ واردات کان پوءِ اُتان جي ٻين ماڻهن ته مڙئي لُڙ گوڙ ڇڏي ڏنو آهي ۽ پابندي سان سرڪاري دِل پُڄائيندا رهن ٿا، پر بڙدي بلوچن جو اجا ڪروڌ ۾ مُنهن آهي. اُهي دريءَ نالي قلعي ۾ رهن ٿا ۽ جاگيردار جي هلڪي ڪَن مهٽ سان هيڪر سڏا ٿي وڃن ٿا.“

ڏنو اوهان، ته محب وطن عوام جي ايتري قتل کان پوءِ به ميرڪ صاحب اجا ڌارين آقائن کي مشورا ڏيئي رهيو آهي ته اجا به انهيءَ عوام جي ڪَن مهٽ ٽيڙ گهرجي! هِن جي اها روش، هر اُنهيءَ جاءِ تي نظر اچي ٿي، جتي سنڌي عوام فاتحن سان ڪا مزاحمت ۽ مخالفت ڪئي آهي. مثال طور، آڌ هتي ڪڪڙي، دربيلي، چانڊڪا ۽ ٺڪر پرڳڻي جي عوام جو سرسري ذڪر ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان:

برِصغير جي هاڪاري حاڪم اڪبر جي فوجن جڏهن 982ھ ۾ بکر تي قبضو ڪيو، اُن وقت باوجود مغلن جي دهشت، خونريزيءَ ۽ سفاڪيءَ جي مشهوريءَ جي، (جيڪا اِن حد تائين پهتل هئي، جو فاتح مغلَ، مفتوح ماڻهن جون سِسيون لاهي، اُنهن جا منارا نهرائيندا هئا. انهيءَ چنگيزي سُنت تي اڪبر پاڻ به شوق سان عمل ڪندو هو) سنڌي ماڻهن سِر تان آهو پلي، فاتح مغل سان مهاڏو اٽڪائڻ پنهنجو قومي ۽ وطني فرض سمجهيو. اڪبري دربار طرفان مير عدل، 11- رمضان، 983ھ تي بکر ۾ گورنر ٿي آيو.

اُن وقت سنڌ جي مگٽيجا قبيلي، مغل حاڪم جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ کان انڪار ڪيو. تاريخ معصوميءَ لکيو آهي ته: ’مير عدل بکر پهچڻ شرط رعيت سان ڏاڍيون سختيون ڪرڻ لڳو. ايتري قدر جو هن داڻيبنديءَ جو بهانو ڪري، پنهنجي اُرهه زورائيءَ سان هڪ جريب پنڌيان پنج مڻ محصول مڙهي ڇڏيو، ۽ پوڪي راهيءَ تي اهڙا ماڻهو مقرر ڪيائين، جن ماڻهن جي ننڊ حرام ڪري ڇڏي. ان ڪري، مگٽيجا مڇرجي پيا، ۽ اُنهن قهري حڪمن کان مُنهن موڙي، اڳو پوءِ جهيڙي جا جتن ڪرڻ لڳا. مير عدل جي ڪارندن جڏهن ڏنو ته ڳالهه زور وٺي ويئي آهي، تڏهن گنبذ ۽ پڇراهه نالي بن ڳوٺن جي وچ ۾ هڪ قلعي ۾ وڃي مورچا ٻڌي ويهي رهيا. ٻئي پاسي مگٽيجا به لاهي پاهي مٽن تِيرن جو وسڪارو ڪرڻ لڳا. اُنهيءَ ماريءَ ۾ مير عدل جا ڏاڍا ماڻهو مئا، جن کي مگٽيجا ٽنگن کان جهلي، قلعي واري ڪِني کوهه ۾ ڦٽو ڪندا ويا. پڇاڙيءَ ۾ هڙيئي ڪافر مومن کوهه ۾ ٽانيڪا ڪري، اُن کي لَٽي ڇڏيائون. مير عدل کي جڏهن خبر پئي ته سندس سوهين اها ڪيپ ڪٽي آهي ته هڪدم پنهنجي پُٽ سيد ابوالفضل کي لشڪر سان گڏي، ويرَ ونڻ لاءِ

ڊوڙايائين. هوڏانهن مگڻيجن کي جيئن ئي خبر پئي ته اوسي پاسي ٽڙي پکڙي ويا. سيد ابوالفضل لاچار ٿي، سندن پيڇو ڇڏي، بکر جي قلعي ۾ موٽي آيو. ‘

اُنهيءَ ککڙي پرڳٽي سان لڳ درٻيلي جو پرڳٽو هو، جتي سهتن ۽ راڄپرن جا راڄ رهندا هئا. اُهي راڄ ۾ پنهنجي پيدائشي حق خاطر ڏارين جي غلبي کي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. بکر جي مغل نواب جي اطاعت هنن جي قومي غيرت واري مذهب ۾ حرام هئي. انهيءَ سلسلي ۾ هُو هميشه بکر جي مغل نواب سان مُهاڏو اٽڪائيندا آيا. 1025هـ جڏهين سيد بايزيد بخاري، بکر جو فوجدار ٿي آيو، تڏهن پنهنجي اصلي ديندايءَ جو ثبوت ڏيڻ لاءِ هن پنهنجن پُٽن کي عيد جي ڏينهن سهتن ۽ راڄپرن تي حملي جو حڪم ڏنو. اُن نيت سان ته سنڌي ماڻهو عيد نماز ۾ مشغول هوندا، ۽ کين قتل ۽ گرفتار ڪرڻ صفا آسان ٿيندو. سيد زادا، يزيدي سُنت تي عمل ڪندي، عيد جي موقعي جو فائدو ونيو، بکر مان ڪٽڪ کاهي، اچي سنڌين تي ڪڙڪيا. نماز ۾ مشغول ڪيترن سنڌين کي قتل ڪري، رهيل مرد ۽ ٻار ٻچا قيد ڪري، ونيو وڃي بکر جي قلعي ۾ بند ڪيائون.

اهي ٻئي واقعا لکڻ کان پوءِ، مغل حاڪمن جي مؤرخن انهن ٻنهي هنڌن تي سخت چوڪسيءَ جا مشورا ڏنا آهن؛ ۽ پوئين واقعي ۾ سنڌين جي بيدردانه قتلام تي مغل فوجدار جي مذمت ته نهيو، پر الٽو سندس ڪارنامي کي ساراهيو آهي.

چانڊڪا ۽ ٽڪر پرڳڻن جي باري ۾، آڻ هتي تاريخ "مظهر شاهجهانيءَ" مان هوبهو ٿُڪرو ڏئي رهيو آهيان، جنهن مان هن مورخ (ميرڪ) جي سنڌين ڏانهن روش جي پوريءَ ريت خبر پئجي سگهي ٿي. هُو لکي ٿو:

"چانڊڪا پرڳڻو، گهٽو ڪري وڏو پرڳڻو ليکيو وڃي ٿو. هتي سميجا، ٻُگهيا، سانگي ۽ ابڙا رهن ٿا، جيڪي سڀ طاقتور قبيلا آهن. هن پرڳڻي جا ماڻهو، ٿوري گهڻي نافرماني ڪندا رهن ٿا. جيڪڏهن بکر طاقتور آهي ته هتي جي ماڻهن کي فصل لهڻ تي زير ڪري سگهجي ٿو، پر جي لشکر ۾ ايترو زور ڪونهي ته انهن ماڻهن جو مَن وڌي وڃي ٿو ۽ هي بيرخيءَ جي روش اختيار ڪرڻ لڳن ٿا. ڇاڪاڻ ته ڪيترين ڳالهين جي ڪري هنن جي پُٺ مضبوط آهي: (1) هي گهٽائيءَ ۾ آهن؛ (2) ته سندن ايراضيءَ ۾ جهنگل گهٽو آهي، جنهن ڪري ساڻن مُنهن ڏيڻ وقت جهنگ ۾ اڇ وچ ڏُکي ٿي لڳي؛ (3) ته هي ماڻهو عام طرح جهنگلي ۽ جابلو قسم جا آهن، جن ۾ بلوچ، مڱسي، لاشاري، داردشت، ديناري، رند، ڊومڪي، ڪٽوهڙ ۽ بڙدي اچي وڃن ٿا. اُنهن جو لاڳاپو سبيءَ علائقي سان آهي. هن ۾ چانڊيا نياڳا ٻه آهن، جيڪي وري سيوهڻ واري پاسي سان تعلق رکن ٿا. اُهي جڏهن ٻه پنهنجيءَ تي اچن ته پنهنجا ڊور ڊڳا ۽ ٻار ٻچا جبل ڏانهن اُماڻي، پاڻ جهنگ ۾ گهَٽ تاڙي ٿا ويهن ۽ جيئن لشکر اُتان لانگهائو ڏئي ٿو ته هي اوچتو اُن تي ڏاڪا ٻَڌي چڙهي ٿا وڃن. ٽڪر پرڳڻي ۾ سميجن، ٻُگهين ۽ لاکيرن جا راڄ ٿا رهن. هي ٻه ٻين سميجن وانگر رکي رکي بگڙي ٿا پون. ڪڏهن ته هي ڏاڍا اَرڏا هئا، پر هاڻ منجهن اُها ڌِنگائي نه رهي آهي ۽ واجبي

واجبي طرح دِل پريندا ٿا رهن. چاندين جي ڪئونس هتي ۽ جاري آهي. اُهي ڏاڍا نامُراد آهن، ايتري قدر جو ملهٽن (مغلن) جا ٻار ڪٽي وڃي وڪڻن ٿا ۽ سندن مال ملڪيت هڙپ ٿا ڪريو ڇڏين."

سنڌ ۾ مُغل شاهيءَ سان واسطو رکندڙ هر عامل، جاگيردار، فوجدار، گورنر، عالم، اديب ۽ تاريخدان اهڙي هوشياريءَ ۽ ڏاهپ سان سنڌين کي نيست ۽ نابود ڪرڻ جا گُر ۽ هُنر ٻڌائڻ ۾ هڪ ٻئي کان اڳرو هو. اُن جي باوجود سنڌي عوام پنهنجي ڏرتيءَ، اُن جي وسيلن ۽ روايتن تي سِر ڏيندو رهيو ۽ هن کي پنهنجي وقتي مالي مفاد کان پنهنجي روايتن تي سِر ڏيڻ وڌيڪ مانائتو ۽ شانائتو ٿي لڳو.

سنڌيءَ ۾ پهاڪو آهي ته 'تڏي آيل کي خون ۽ معاف ٿي ويندا آهن.' اُن جو سنئون سڌو مطلب هيءُ آهي ته ڪيترو ۽ ڪنهن جو ڪو جاني دشمن هجي، پر سنڌيءَ وٽ مهمان ٿي آيو ته اِهو وقتي طرح سندن عزيزن کان ۽ وڌيڪ اَجهي ۽ اَمن جو حقدار ٿي ويندو آهي. سام تي سِر ڏيڻ ۽ مهمان کي مانُ ڏيڻ، سنڌين جي قومي روايت رهي آهي. ابڙي سمي، سومرين کي بچائيندي، پُورو خاندان تباهه ڪرائي ڇڏيو هو. سنڌ ۾ مُغل دور ۾ ۽ اهڙا ڪيترا واقعا ٿي گذريا آهن، جن ۾ سنڌين پنهنجي اُنهيءَ قومي روايت جي بچاءَ لاءِ پنهنجون جانيون قربان ڪري ڇڏيون. اِنهيءَ سلسلي جا ۽ واقعا، تاريخن مان هتي نقل ڪري رهيو آهيان:

(1) سنڌ ۾ مُغل دور جي تاريخ پڙهندڙن کي چڱي ريت خبر هوندي ته پنهورن جي سردار بهاءُالدين، سنڌين بجاءِ مُغلن جي طرفداري پئي ڪئي ۽ هُو محب وطن سنڌين جي هڪ لڙائيءَ جي اڳواڻ پريي اُنڙ جي شهادت ۾ مُغلن سان گڏ شريڪ هو. اُن جي باوجود مغلن ۽ دفعا پنهورن جي سردارن کي گرفتار ڪيو ۽ هڪ دفعو حملو مير پنهور تي تي ڪيائون، جنهن ۾ مير پنهور شهيد ٿي ويو. تنهن هوندي ۽ پنهورَ مغلن جي مخالف قوتن جي طرفداري گهٽ ڪندا هئا- پر هڪڙو اهڙو اتفاق ٿيو، جنهن پنهورن کي مغلن جي صفا مخالف صِف ۾ بيهاري ڇڏيو، ۽ اهو اتفاق، سنڌين جي روايتي مهمان نوازيءَ جي نتيجي طور وجود ۾ آيو. ٿيو هيئن، جو جڏهن شمس الدين نالي هڪ مغل سردار، سيوهڻ جو عملدار ٿي آيو ته هن پنهنجي هڪ عزيز خواجه عارف کي فوج ڏيئي، باغبان پرڳڻي ۾ ٿيبن تي ڪاهڻ لاءِ موڪليو. اِهو خواجه عارف، ٿيبن تي حملي ۾ ناڪام ٿي، اڪبر آباد نالي ڳوٺ ۾ اچي پهتو. اهو ڳوٺ پنهورن جو هو. جتي پنهورن وٽ ۽ ٿيبا مهمان ٿي ترسيل هئا. خواجه عارف اُنهن ٿيبن کي گرفتار ڪرائي، سيوهڻ روانو ٿيو. پنهورن مهمانن جي گرفتاريءَ جو ٻُڌي، خواجه عارف سان وڙهڻ لاءِ پڙهو گهُمايو، نتيجي طور ڏُريون پاڻ ۾ اٽڪي پيئون. جنهن ۾ مغلن جا ٻارنهن ماڻهو قتل ٿيا ۽ خواجه عارف شڪست کائي پڇي ويو. انهيءَ وچ ۾ خواجه عارف ٻنهي قيدين کي قتل

ڪري چڪو هو- اهڙيءَ ريت پنهورن پنهنجي هڪ ثقافتي روايت کي پاڻي ڏيڻ خاطر مُغل شاهيءَ سان تصادم شروع ڪري ڏنو.

(2) ٻيو واقعو هن ريت آهي تہ: ماٽيلي پرڳڻي جو ارباب عبدالواحد، ٽڪر پرڳڻي جي لاکيرن وٽ مهمان ٿي ٽڪيل هو. ماٽيلي جي سنڌي ماڻهن تي بکر جي نواب حڪيم صالح کي ڪٽڪيون هيون، جو اتي جي ابڙن، بن مغل گماشتن کي سندن ساٿين سميت قتل ڪري وڌو هو. جڏهن ٽڪر پرڳڻي جي جاگيردار طاهر محمد کي خبر پئي تہ بکر جي نواب جو هڪ وڏو لاکيرن ۾ آيل آهي تہ هُو اَسي فوجين جو جٿو ونيِ، عبدالواحد کي قيد ڪرڻ لاءِ لاکيرن جي ڳوٺ پهتو. جڏهن لاکيرن کي خبر پئي تہ سندن مهمان کي گرفتار ڪرڻ لاءِ مُغل فوج پهچي وئي آهي تہ هنن ڇا ڪيو جو وچ ۾ آيل پاڻيءَ جو بند ڀيڄي، لشڪر جي چوڌاري گهيرو ڪري، مغل لشڪر تي تيرن جو وسڪارو لائي ڏنائون. اِنهيءَ ويڙهہ ۾ لاکيرن مغل جاگيردار سميت سڄي آيل فوج کي قتل ڪري، سيني جو سامان ۽ گهوڙا ۽ پنهنجي قبضي ۾ ڪيائون.

مغل دور حڪومت اندر، سنڌين ۾ هڪ خاص روايت جنم ورتو، جا روايت آهي **دِگهي خُوش خير عافيت**. اسان جي زماني جا ڪجهہ نون خيالن جا ماڻهو، انهيءَ دِگهي خوش خير عافيت کي اسان جي وڏن جي بيوقوفيءَ واري روايت سمجهندا آهن. پر حقيقت ۾ ائين نہ آهي. اُن دور ۾ مغلن جي ايڏي تہ دهشت هئي، جو عام ڳوناڻو ماڻهو سنئين سڌي سياسي ڳالهہ ڪري نہ ٿي سگهيو، ۽ نہ وري وڙهندڙ سنڌين جي باري ۾ ڪا خبر چار ئي ونيِ ٿي سگهيو. اُن صورت ۾ هُو ايندڙ مهمان کان سندس، سندس اوڙي پاڙي، مال ملڪيت، سنگت ساٿ ۽ دين ايمان جي باري ۾ پُڇندو هو. جنهن جو مقصد اهو هو تہ مسافر جِتان جِتان سفر ڪيو آهي، اُتي امن امان جي صورتحال ڪيئن هئي؟ مُغلن جي قرلڻ کان اڳا ماڻهن جو مال سلامت هو يا نہ؟ مغلن جي حملن ۽ سنڌين جي مقابلي جي ڪيفيت ڇا هئي؟ اهو پاڻ جنهن پرڳڻي جو رهاڪو آهي، اُن جي اوڙي پاڙي وارن پرڳڻن جي عوام جي ڪهڙي حالت هئي؟ ماڻهن جو قومي غيرت تي ايمان پَڪو هو يا بيغيرتيءَ ۽ بزدليءَ تي لهي آيا هئا؟ اهڙيءَ ريت اُهو مسافر جوابي طرح اهڙي خبر چار ونندو هو- ۽ اِن نموني، **سنڌي** اِن مخصوص خوش خير عافيت ذريعي پُوري ملڪي صورتحال تي خيالن جي ڏي وٺ ڪري سگهندا هئا.

سنڌي عوام هر طريقي سان پنهنجي قومي وجود کي سلامت رکڻ لاءِ ڪوشش پئي ڪئي، ۽ ڪنهن بہ صورت ۾ مُغلن جي بالادستيءَ کي دل سان تسليم نہ ٿي ڪيو. هنن جي دلين ۾ غير ملڪي تسلط خلاف هڪ قسم جي شديد نفرت هئي ۽ اُن نفرت جو اظهار هر موقعي تي ويڙهہ جي صورت ۾ ظاهر ڪندا هئا. اُن دور ۾ سنڌين جي مُغلن جي باري ۾ روش، اسان هنن بن بلوچي شاعرن جي شعرن ۾ سموئي سگهون ٿا:

بلوچ شاعر نور محمد چوي ٿو:

توسان منهنجو صُلح اُن وقت ٿيندو:
جڏهن گدڙ، ڪُڪڙَ ۽ ڪبوتر جو رکوال ٿيندو؛
جڏهن شڪاري چيتو، اُٺ جو محافظ ٿيندو؛
جڏهن باهه ۽ ڪپهه ۾ آتشي ٿيندي،
جڏهن بگهڙ، رڍن جو ڏنار ٿي ويندو،
جڏهن هاٿيءَ جو قد، آهُر جي داڻي جيڏو ٿي ويندو،
جڏهن مڇيون سُڪل زمين تي زندهه رهنديون.

ساڳيءَ ريت بلوچ شاعر، بالاچ خان، دشمن سان صلح ڪرڻ جي باري ۾ پنهنجي خيالن جو اظهار هن ريت ڪري ٿو.

دُشمن سان منهنجو صلح اُن وقت ٿيندو:
جڏهن گز (وڻ) ۾ ڪنڌا ڄمندا؛
جڏهن نانگن کي پير نڪري ايندا؛
جڏهن ڪانوَ ڪيرُ ڏيڻ شروع ڪندا؛
جڏهن جهنگلي شينهن گهريلو ٻڪري ويندا؛
جڏهن ٻيڙيون ميدانن تي هلڻ لڳنديون؛
۽ جڏهن (هٿ جي) تريءَ تي وار ڄمندا.

اِنهيءَ مسلڪ ۽ عقيدي تي هلندڙ ڪن سنڌين جو داستان، مُون مختلف تاريخي ڪتابن مان هٿ ڪري، هن ڪتاب ۾ ڏنو آهي. هن دفعي جيل جي ماحول ۾ طبيعت اُجهاميل رهي، اُن ڪري طبيعت جي پُوري جوش ۽ جولان سان لکي نه سگهيو آهيان. هر وقت گهربل ڪتاب به ملي نه ٿي سگهيا، اُنڪري ذهني پريشانيءَ جي عالم ۾ منهنجي عبارت ۾ ربط به نه رهيو آهي. ان جي باوجود، مُون هي جڏو ڦڏو ڪتاب لکڻ ضروري سمجهيو. مون هتي جيڪي ڪجهه لکيو آهي، سو هڪ ساز آهي، جنهن جي هر تار مان اسان جي شڪست جو آواز ٿو اچي. هڪ اهڙو چَمن آهي، جنهن جو هر ٻُوٽو لتاڙيل آهي. هڪ اهڙيءَ چوڪريءَ جي تصوير آهي، جنهن جي عصمت جو دامن تار تار ٿيل آهي. تاهم مون کي پنهنجي شڪست جي اُنهيءَ ساز جي هر تارَ سان پيار آهي. اُنهيءَ اُجڙيل چمن جي هر ڪُومايل گل جي اهميت مون وٽ جنتِ فردوس جي گُلن کان وڌيڪ آهي- ۽ مُون ان لَڄ لُٽيل چوڪريءَ جو دامنُ، اُن لائق سمجهيو آهي، جنهن کي هوند حورون به سجدا ڪري پنهنجو مرتبو وڌائين.

قومون پنهنجي شڪستن سان ان ڪري پيار ڪنديون آهن، جو اُهي انهن شڪستن جي ڪنڊرن تي پنهنجي شاندار، آخري ۽ دائمي فتحيابيءَ جا بيمثال رني ڪوٽ تعمير ڪنديون آهن. اهي

پنهنجين ويرانين وارن هنڌن تي نئينءَ دنيا، نئينءَ ڪائنات ۽ نئينءَ جنت جا شاندار محل تعمير ڪنديون آهن.

اسان کي پنهنجي انهن شڪستن سان اُن ڪري پيار آهي، جو انهن شڪستن ۾ اسان جو سرڪش ۽ باغي عزم، ڪنهن الهڙ جوانڙيءَ جي چاتين وانگر تازو، توانو ۽ نئون نڪور ٿي، هر پيري اُپرندو رهيو آهي. انهن شڪستن اسان جي تاريخ کي لال ڪنوار بڻايو آهي ۽ اسان جي سائي ستابي مُلڪ کي اجرڪ، ڪهنيي ۽ ڪاڙهي گهوت جو زنده جاويد روپ ڏنو آهي.

آءٌ سمجهان ٿو تہ ڪنهن قوم جو آزاد روح مري نٿو سگهي، پر اُهو هر پيري جُوڻ مٽائيندو، پيڙهي در پيڙهي هلندو ٿو رهي ۽ آءٌ، اُنهيءَ روح کي نياز جي لفظن ۾ هيئن دعا ٿو ڪريان:

شل! اُتاهو رهين، اُپَ جي نيراڻ جيان،
شل! ستارا ڪرين، سانت چاندراڻ جان،
شل! ڏئين ساءُ، موتئي جي سُرهاڻ جان.

19- ڊسمبر 1979ع

عبدالواحد آريسر

ٽٽي تي قبضي کان پوءِ آزاديءَ لاءِ سنڌين جي پهرين کوشش

سيوهڻ فتح ڪرڻ کان پوءِ شاهہ بيگ ارغون، سنڌ جي عظيم محب وطن، دوله دريا خان جي پُٽن ڏانهن سنڌ جي شاعر، قاضي قادن کي موڪليو تہ هُو دوله جي پٽن محمود ۽ منڻ کي شاهہ بيگ جي اطاعت لاءِ آماده ڪري. پر محب وطن پيءُ جي سورهيہ پُٽن قاضي قادن سان مِلڻ کان ئي انڪار ڪيو. شاهہ بيگ سيوهڻ کان ٽلٽيءَ ويجهو پهتو، تہ جاسوسن کيس خبر ڏني تہ محمود، منڻ، جام سارنگ سهتو ۽ رڌمل سوڍو، اوهان سان ڳالهائڻ لاءِ تيار آهن، پر مخدوم بلاول انهن کي نہ صرف ملڻ کان روڪيو وينو آهي، پر جنگ ڪرڻ لاءِ نصيحت ڪري رهيو آهي. اها خبر ٻڌي، شاهہ بيگ ٻيڙين جي رستي درياهہ پار ڪيو. ٽلٽيءَ جي سنڌين شهر کان ٻاهر نڪري، جوڌا سنگهہ سوڍي جي ٻاءُ رڌمل سوڍي کي لشڪر جو مهندار مقرر ڪري، لڙائيءَ جي تياري ڪئي. مير فاضل، شاهہ بيگ جي لشڪر جي اڳئين حصي جو مهندار ٿي ميدان ۾ آيو. گهمسان جي جنگ شروع ٿي ويئي. ايا جنگ جاري هئي تہ شاهہ بيگ خود فوج وٺي پهتو. انهيءَ تازه دم فوج پهچڻ سان ارغون فوج جو حوصلو وڌي ويو ۽ انهيءَ فوج انتهائي تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي، شهر جي دروازي تي قبضو ڪيو. سنڌين جو ڪافي لشڪر ميدان جنگ ۾ ڪم آيو، باقي ميدان ڇڏي، ڪنهن نئين مورچي ۽ ميدان جي تلاش ۾ نڪري ويو. شاهہ بيگ فاتحانہ شان سان شهر ۾ داخل ٿيو، پر سندس اُميدن جي اَبتڙ شهر جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ ارغون لشڪر کي سخت مزاحمت سان منهن ڏيڻو پيو. شهر جو هر مرد، عورت، ٻار، ڪاريگر، هنرمند، عالم، خطابي ۽ شاعر، مغل فوجين لاءِ هڪ جانئي جوان جو روپ اختيار ڪري ويو. پورا ٽي ڏينهن ٽلٽيءَ جي شهر ۾ لڙائي، قتل، خونريزي ۽ باهہ جو ناچ ٿيندو رهيو. سنڌي، پنهنجي ماتر پوميءَ جي محبت ۾ قتل ٿيندا رهيا. ٽلٽيءَ جو شهر، ماڻهن ۽ سامان کان بلڪل خالي ۽ تباهہ ٿي ويو. اُنهيءَ جنگ ۾ رڌمل سوڍو، جام سارنگ سهتو، مِنڻ ۽ محمود، مادر وطن جي حفاظت جو فرض پورو ڪندي شهيد ٿي ويا.

هن جنگ جي خاص اهميت اُن ڪري بہ آهي، جو اُن ۾ تخت ۽ تاج جي حاصلات جي بجاءِ حب الوطنيءَ جو خاص جذبو ڪم ڪري رهيو هو ۽ سنڌ جا ماڻهو ديس جي آزاديءَ لاءِ پنهنجي پوري قوت ۽ طاقت سان هڪ ڏارئين قوم، غاصب ۽ اهڙي ڏاڙيل سان ٽڪرائجي ويا، جيڪو پنهنجو مُلڪ ۽ عورتون رضا خوشيءَ سان **بابر** جي حوالي ڪري، سنڌ تي قيامت وانگر اچي ڪڙڪيو. ٻي وڌي ڳالهہ تہ هيءَ جنگ، مذهب ۽ ويچن کان بلند ٿي، خالص قومي بنيادن تي وڙهي ويئي؛ جنهن ۾ هندو مسلم، پنڊت، مولوي، صوفي، جوڳي، جاگيردار ۽ هاريءَ جو شاندار اتحاد ۽ اتفاق نظر اچي ٿو. جنگ جي سپہ سالار رڌمل سوڍي جي ڪمان ۾ مخدوم بلاول جهڙي ولي الله جا خليفا ۽ شاگرد بہ مادر وطن جا نعرا هٽندي شهيد ٿيا. پر، وڌي افسوس جي رڳو هيءَ ڳاله آهي تہ هن جنگ ۾ سنڌين جي لشڪر جو تعداد معلوم نہ ٿي سگهيو.

***

آزاديءَ لاءِ سنڌين جي جدوجهد

شاهه بيگ ارغون سيوهڻ واري ئي طرف هو، ته سنڌ جي تخت ۽ تاج جي پراڻي دعويدار، جام صلاح الدين (جنهن کي جام فيروز جي ايامڪاريءَ ۾ دريا خان جي حڪمت عمليءَ ڪري نٽي جي تخت کان محروم ٿيڻو پيو هو ۽ گجرات ۾ هو) کي سنڌ جي غلاميءَ، جام فيروز جي نا اهليءَ ۽ ارغون فاتحن جي وحشت ۽ درندگيءَ جون خبرون پهتيون ۽ هن نٽي جي تخت ۽ سنڌ جي آزاديءَ لاءِ وري ڪوششون شروع ڪيون. جاڙيجن، سومڑن، سَمن ۽ ڪنگهارن جو ڏهه هزار لشڪر گڏ ڪري، سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. جام صلاح الدين جي هن ڪوشش جي باري ۾ "تاريخ سنڌ" جو مصنف، اعجازالحق قدوسي لکي ٿو ته: "سنڌ جي اُنهن قبيلن جام صلاح الدين کي ان ڪري پنهنجي اميدن جو مرڪز بڻايو، جو هُو سما خاندان جو فرد هو. جيسين تائين هن ۽ جام فيروز جي ويڑهه هلندي رهي، تيسين تائين هي قبيلا دريا خان جهڙي محب وطن جي ڪري جام فيروز جي طرف هئا. پر دريا خان جي شهادت ۽ جام فيروز جو سنڌ جي غلاميءَ تي راضي ٿي ويهڻ اُنهن قبيلن کي نه آئڙيو. هاڻي انهن قبيلن چاهيو ٿي ته ڪهڙي به نموني ملڪ کي غيرن جي غلاميءَ کان آزادي نصيب ٿئي."

حقيقت هيءَ آهي ته سنڌ جي محب وطن عوام سمجهيو ٿي ته آزاد سنڌ جي ڪچيءَ ۾ غلاميءَ جو ڪٽ وجهڻ جا ذميدار شاهه بيگ ارغون ۽ جام فيروز هئا. هن وقت جيتوڻيڪ نالي ماتر نٽي تي جام فيروز جي حڪومت هئي، پر حقيقت ۾ جام ارغونن جو دلال ۽ ڪڏو هو. ان ڪري، سنڌي عوام جام فيروز ۽ شاهه بيگ ارغون جو دشمن ٿي پيو. اهو ئي سبب هو جو جڏهن جام صلاح الدين، جام فيروز جي غلامانه حڪومت جي خلاف آزاديءَ ۽ حُريت جو جهنڊو بلند ڪيو، تڏهن اهي سڀ قبيلا جن کي سنڌ جي آزاديءَ ۾ ايمان هو، سي هِن خيال سان جام صلاح الدين سان گڏجي ويا ته شايد ان جي ذريعي مُلڪ کي غيرن جي غلاميءَ کان آزادي نصيب ٿئي. هنن جي خيال ۾ جام فيروز جي خلاف جنگ، حقيقت ۾ ارغون تسلط ۽ غلبي خلاف آزاديءَ ۽ استقلال جي جنگ آهي، ۽ جڏهن جام فيروز کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ جام صلاح الدين جي حڪومت قائم ٿي ته اها هڪ آزاد، خود مختيار ۽ سنڌين جي پنهنجي پائيدار حڪومت لاءِ پيڙهه وارو پٿر ثابت ٿيندي.

جام صلاح الدين جي انهيءَ تياريءَ کي ڏسي، جام فيروز پنهنجي آقائن سان صلاحون مشورا شروع ڪيا. فاتح ارغون ۽ جام فيروز جي وچ ۾ سفارت جا فرائض قاضي قادن سر انجام ڏيڻ شروع ڪيا. نيٺ قاضي قادن جي گهٽي ڏُڪ ڏوڙ کان پوءِ جام فيروز ۽ فاتح ارغون جي صلاح سان مرزا شاهه حسن کي سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڪاهي ايندڙ جام صلاح الدين جي لشڪر سان مقابلو ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. آخرڪار، جهالار جي پَٽ ۾ ٻنهي فوجن ۾ قيامت خيز جنگ لڳي. سنڌين انتهائي بهادري، بي جگري، همت ۽ حُب الوطنيءَ جي جذبي سان سرشار ٿي جنگ ڪئي. انهيءَ جنگ ۾ جام صلاح الدين خود، امر امراڻي ۽ جام صلاح الدين جو پُٽ هيبت خان، (جيڪو سلطان مظفر گجراتيءَ جو نانو هو) ٽيئي شهيد ٿي ويا. وقتي طرح سنڌين کي شڪست آئي. گهٽو سنڌي لشڪر جنگ جي ميدان ۾ ڪم آيو، باقي ٿورو رهيل سنڌي لشڪر ڪچ ۽ گجرات ڏانهن ڪنهن نئينءَ جنگ جي تياريءَ روانو ٿي ويو.

سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ٽين ويڙهه

جام فيروز، پنهنجي نا عاقبت انديش ماڻ مرينا ماڇياڻيءَ جي ڳالهين تي لڳي، ارغونن کي گهرايو ته اُن لاءِ هو ته، اُهي اڇي درياخان جو زور ٽوڙين، مگر دريا خان جي شهادت کان پوءِ ارغونن جام فيروز سان جيڪا روش اختيار ڪئي، تنهن مان هن جون اکيون چگهيءَ طرح کُلي پيئون، پر هاڻي ڪاٽي کان پوءِ ڦٽڪڻ اجايو. پوءِ به هن پنهنجي بيوسي ۽ ذلت ڏسي پڇتايو. بقول نياز همايوني:

انت پڇتايو پٽر دل، نيٺ ته سنڌ جي مِٽي هئي!

هن سوچيو ته 'ڪچ ۽ سنڌ جي سرحد تي اهي سنڌي جانباز اجا به واڇوڙي وانگر ڊوڙي ۽ نانگ وانگر وٽ کائي رهيا آهن، جن کي مون پنهنجي هٿن سان تباهه ڪرايو آهي، مونکي انهن وٽ وڃي پنهنجي غلطين، ڪوتاهين ۽ غدارين تي پڇتاءُ ڪرڻ گهرجي ۽ انهن جانبازن جي مدد سان ارغونن کي ٽوٽا ڇٻائڻ گهرجن'- اهو ارادو ڪري، هُو بدين ۽ رحمڪي بازار وارو تر گهميو. اتي جو محب وطن عوام ارغونن تي اڇيئي ٿُتو وينو هو ۽ ڪنهن موقعي جي تاڙ ۾ هو، تنهن جام فيروز جي اهڙي ارادي کي ڏسي، اڇيون سيءِ وساري، سندس جهنڊي هيٺ وڙهڻ قبوليو. آخر ته هو پنهنجي سيني ڪوتاهين هوندي، سندن محبوب بادشاهه جام نندي جو پُٽ هو. ٿوري وقت اندر جام فيروز جي جهنڊي هيٺ سنڌ ديس جي آزاديءَ جا پنجاهه هزار پروانا گڏ ٿي ويا. انهن سيني جي هڪ ئي تمنا هئي، "آزادي يا موت!" پوري نٽي ۾ جام فيروز جي فوج جي گهٽائيءَ جو هُل هنگامو ٿي ويو.

هيڏانهن مرزا شاهه حسن، ڪجهه ماڻهو نٽي جي حفاظت لاءِ ڇڏي، پاڻ جام فيروز سان مقابلي لاءِ روانو ٿي ويو. سنڌو نديءَ جي ڪاپي ڪپ تي جُوڙ ۾ ٻئي لشڪر هڪٻئي جي سامُهون ٿيا. جام فيروز سان ايندڙ سنڌي لشڪر، ارغون لشڪر کي ڏسي، گهوڙن تان لهي، مٽن تان پٽڪا لاهي، پٽڪن جي ڇيڙن سان هڪٻئي کي ٻڌي، خوفناڪ جنگ شروع ڪري ڏني. ان زماني ۾ هند ۽ سنڌ ۾ رواج هو ته جڏهن هندي ۽ سنڌي مرڻ گهڙيءَ تائين وڙهڻ جو ارادو ڪندا هئا ته گهوڙن تان لهي، مٽو اگهاڙو ڪري پٽڪن سان هڪٻئي جي ڇيلهن کي ٻڌي وڙهندا هئا. مرزا شاهه حسن جڏهن سنڌين جي هيءَ حالت ڏٺي، تڏهن پنهنجن اميرن کي چوڻ لڳو ته "اها فتح جي خوشخبري آهي. ٽِيرن سان حملو ڪريو!" ارغونن طرفان انهيءَ حملي ڪري جنگ پوري جوش ۽ خروش سان شروع ٿي. صبح کان شام تائين لڙائي ٽيندي رهي. ويهه هزار ماڻهو بنهي طرفن جا قتل ٿيا. جام فيروز ٻئي ڏينهن وڙهڻ جي بجاءِ رات وچ ۾ رهيل سپاهه ساڻ ڪري گجرات هليو ويو. ارغون فاتح وحشت ۽ خونريزيءَ جو طوفان مچائيندو نٽي موٽي آيو. هاڻي پوريءَ سنڌ تي ارغونن جو مڪمل قبضو ٿي ويو ۽ ائين نظر اڇي رهيو هو ته آزادي ۽ حريت جي ڪابه چٽنگ هن سر زمين جي چُلهي ۾ رهي ئي ڪانهي ۽ سنڌ غلامن جو ئي مُلڪ آهي.

آزاديءَ لاءِ سنڌين جي چوٽين جدوجهد

جام فيروز ۽ شاهه حسن ارغون وچ ۾ ٽيل جنگ ۾ سنڌين جي شڪست کان پوءِ ائين پئي سمجهيو ويو ته هاڻي هن سرزمين ۾ آزاديءَ جي کابه چٽنگ کانه ڏُکندي ۽ ملڪ تي غاصبن جي قبضي خلاف ڪوبه بارڻ مورهين ڪونه برندو. پر اها سوچ، سنڌين جي تاريخي حب الوطنيءَ ۽ آزاديءَ جي تڙپ کان اڻڄاڻائيءَ تي ٻڌل هئي. هن سرزمين ۾ اڃا به اهڙيون سِسيون هيون، جن پنهنجي مادر وطن جي چوٽڪاري لاءِ رت وهائڻ ۽ سنڌ جي سيني تي لال لهوءَ ۾ ليٽڻجڻ ٿي گهريو- ۽ اُهو موقعو نيٺ اچي ويو.

جام صلاح الدين ۽ مرزا شاهه حسن جي وچ ۾ لڳل **جنگ جهالار** ۾ جام کنگهار جو پاڻ امر امراڻي به شهيد ٿي ويو ۽ انهيءَ جنگ جو محرڪ به اهو ئي هو. جام فيروز واري شڪست کان پوءِ به سنڌي ماڻ ڪري نه ويٺا، پر هنن توڙ تائين وڙهڻ جو فيصلو ڪيو هو. اُن ڪري، هو وري به جام کنگهار جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿيا. جام کنگهار لشڪر گڏ ڪري، مرزا شاهه حسن کي هيٺ جاڻايل خط لکيو، جنهن خط ۾ هڪ سنڌيءَ جي شرافت ۽ بهادري پوريءَ ريت جهلڪي رهي آهي:

”سنڌ جي غاصب مرزا شاهه حسن ڏانهن! جيئن ته تو منهنجي پاڻ امر کي شهيد ڪيو آهي. اُن جي خون جو بدلو وٺڻ لاءِ ماڻهو منهنجي چوڌاري گڏ ٿيا آهن. پر جيئن ته تون ملتان ويل هئين، اُن ڪري مون اخلاقي طرح تنهنجي غير حاضريءَ ۾ تنهنجي اهل عيال تي حملو نه ڪيو. هاڻي جيئن تون موٽي آيو آهين، اُن صورت ۾ يا ته اسان سان صلح ڪري سنڌ جو علائقو اسان جي حوالي ڪري، ڪيڏانهن هليو وڃ يا جنگ لاءِ تيار ٿيءُ!“

جام کنگهار جي اُنهيءَ خط جي جواب ۾ مرزا شاهه حسن هن ريت جواب ڏنو:

”اسان جنگ کان سواءِ ٻيو ڪو رستو ڄاڻون ئي ڪين. امر امراڻيءَ جي رَت سان اسان جنهن ميدان کي رنگين ڪيو هو، سو ميدان اجا وڌيڪ رت جو مطالبو ڪري رهيو آهي. ان کان اڳ جو تُون هيڏانهن اچين، آءٌ پاڻ تنهنجي مقابلي لاءِ اچي رهيو آهيان.“

بهرحال ٻئي فوجون سنڌ ۽ ڪَچ جي سرحد تي مقابلي لاءِ گڏيون. رڻ گجيو، راڙو ٿيو. بهادر گڏيا، سر ڏڏيا، لوٿون لُڇيون. سخت مقابلي کان پوءِ سنڌين جي هيءَ جدوجهد به ناڪام ويئي. جام کنگهار رهيل سپاهين سان واپس موٽي ويو. ارغونن انتهائي بيدرديءَ سان قتل ۽ خونريزي ڪئي. بيشمار اُٺ، گهوڙا، رڍون، ٻڪريون، ڍڳيون ۽ ٻيو سامان لُٽي ڦري نٽي موٽي آيا. جام کنگهار پوءِ به ارغونن جي خاتمي لاءِ سوچيندو رهيو. جڏهن مرزا

باقيءَ کي مرزا صالح جلاوطن ڪيو، تڏهن جام ڪنگهار نہ صرف مرزا باقيءَ کي پناھ ڏني، پر پنهنجي ڏيءُ جاڙيجيءَ جي ساٽس شادي بہ ڪرائي. مرزا باقي جن مصيبتن ۾ گرفتار هو، تن مان نجات صرف مائي جاڙيجيءَ جي ڏاج ڏياري. مرزا باقيءَ کي انهيءَ مائيءَ پيٽان مرزا مظفر نالي پُٽ بہ جائو هو، جنهن بدين تي حڪومت ڪئي، ۽ سندس قبر قادريءَ جي قبرستان ۾ آهي. مرزا باقيءَ جنهن نموني ارغونن جو خاتمو ڪرايو، اُن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ اُنهيءَ واقعي جي پس منظر ۾ جام ڪنگهار ۽ سندس ڏي جاڙيجيءَ جو هٿ ڪار فرما هو. جيتوڻيڪ مرزا باقي اڳتي هلي انتهائي ڪميٽو، ڪنجوس ۽ ظالم ثابت ٿيو، پر اهي خصلتون منجهس اُن وقت موجود ڪين هيون، جڏهن جام ڪنگهار ڪيس ارغونن لاءِ موت جي فرشتي جي صورت ۾ تربيت ڏيئي رهيو هو. هاڻي سنڌين هن جنگ جي ناڪاميءَ کان پوءِ ڪليل صف بنديءَ واريءَ جنگ کي چڏي، جنگ جي هڪ نئين صورت ۽ حڪمت عملي اختيار ڪئي، جنهن کي آڌ پيش لفظ ۾ ڇڙو ڇڙ جنگ يا منتشر لڙائيءَ جي نالي سان متعارف ڪرائي آيو آهيان. اهڙي قسم جي جنگ، ارغون دور کان وٺي مغلن جي خاتمي تائين ۽ اُن کان پوءِ ڪافي وقت تائين جاري رهي. ويندي نادر شاهہ ۽ احمد شاهہ ابداليءَ جي حملن وقت جڏهن سنڌ جون سرڪاري فوجون شڪست کائي چُڪيون هيون، تڏهن بہ سنڌي عوام انهن ٻنهي حملي آورن جي لشڪر جي خلاف ڇڙو ڇڙ جنگ ڪئي آهي، جنهن جا صرف اشارا مختلف ڪتابن ۾ ملن ٿا.

***

راجا سامبس

هن ڪتاب ۾ جن شخصيتن تي لکيو ويو آهي، سي گهڻو ڪري ارغون، ترخان ۽ مغل دور سان واسطو رکن ٿيون- ۽ گهڻو ڪري اُهي شخصيتون اهڙيون آهن، جن کي تاريخ ۾ سواءِ گمنامي‌ءَ جي گوشي ۾ رکڻ جي تاريخ لکندڙن ٻي ڪابہ اهميت ڪانہ ڏني آهي. پر سنڌ جي تاريخ ۾ اهي شخصيتون، هِيرن جو درجو رکن ٿيون، چوتہ اُنهن انتهائي بي سرو ساماني‌ءَ ۽ ڪمزوري‌ءَ جي باوجود بہ فاتح طاقتن سان ٽڪر کائڻ پنهنجو قومي ۽ وطني فرض سمجهيو. نہ رڳو ايترو پر اهو فرض ايمانداري‌ءَ سان ادا بہ ڪيو. انهن شخصيتن تي لکندي، مونکي سنڌ جي هڪ اهڙي شخصيت نظر آئي، جيڪا تاريخ ۾ نمايان نہ آهي؛ جيتوڻيڪ سندس حب الوطني‌ءَ ۽ قرباني‌ءَ جي تقاضا اِها هئي تہ ڪيس نمايان مقام ملڻ کپندو هو. ان ڪري، مون **سنڌي سورمن** جي هن داستان جي بسم الله طور اُن شخصيت جو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهيو. اها شخصيت آهي راجا سامبس جي!

جنهن دور ۾ سڪندر يوناني، تباهي ۽ هلاڪت جو راڪاس بڻجي، ايشيا تي ڪڙڪيو ۽ اربيلا جي خونريز جنگ ۾ دارا کي شڪست ڏيئي، وچ ايشيا ۽ ڪابل تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هندوستان ڏانهن مُڙيو، اُن وقت سنڌ جي مختلف علائقن تي ڏار ڏار راجا حڪومت ڪندا هئا. هاڻوڪي ڏکي واري علائقي تي راجا سامبس حڪومت ڪندو هو.

سڪندر جي لشڪر ۾ ايراني، يوناني ۽ وچ ايشيا جا سپاهي هئا. سن 327ق- م ۾ يوناني فاتح ڪابل ۽ سوات مان ٽيندو، پنجاب ۾ داخل ٿيو، جتي هن راجا پورس کي شڪست ڏني، پوءِ سنڌونديءَ جي ذريعي ملتان پهچي، هن ملتان جي مالي راجا کي شڪست ڏني. اڳتي ايندي هن سانگلا شهر ۾ مقامي ماڻهن جي سخت مقابلي ۽ مزاحمت جو منهن ڏنو. سانگلا شهر جا ستر هزار ماڻهو سڪندر يونانيءَ جي فوجن هٿان مارجي ويا. فاتح يوناني اڳتي وڌيو. ڏکي واري علائقي ۾ پهچڻ کان پوءِ سما نگر يا مينا نگر جي حڪمران راجا سامبس، سڪندر کي ايڏو تہ پريشان ڪيو، جو سڪندر مٿس فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڪيس قاسي ڏيئي، سندس لاش شهر کان ٻاهر وڻ سان لٽڪائي ڇڏيو. يوناني فاتح، جيڪو يونان جي مفڪرن ۽ فلاسافرن جي بهترين تعليم سان سينگاريل هو، تنهن نہ رڳو راجا کي قاسي ڏئي وڻ سان لٽڪائي ڇڏيو، پر اُن سان گڏ سما نگر جي سيني مَردن، عورتن ۽ ٻارن کي ڪُهائي، انهن جا لاش پڻ رستن، چؤواٽن ۽ گهٽين ۾ اڇلارائي، پنهنجي بهترين تهذيب ۽ تمدن جو پورو پورو ثبوت هِتي ڇڏي ويو. راجا سامبس، سڪندر يونانيءَ سان وڙهندي، 323 ق- م ۾ شهيد ٿي ويو.

جام صلاح الدين

سنڌ جي هن شخصيت جي باري ۾ تاريخدانن عجيب رَوش اختيار ڪئي آهي. سڀ تاريخ لکندڙ سندس نالو سرسري نموني ونندا، اڻتي وڌندا ويا آهن. هن جو ڏوهه رڳو هيءُ هو ته هن جام نظام الدين جي وفات کان پوءِ نٽي جي تخت لاءِ دعويٰ ڪندي جام فيروز تي لشکر ڪشي ڪئي هئي، ۽ نيٺ دولهه دريان خان جي سياست ۽ تدبر جو شڪار ٿي ويو هو. ايتريءَ حد تائين جو سنڌ جو مشهور مورخ مولائي شيدائي، هن جي پيءُ جي نالي جي به وضاحت ڪرڻ ٿو ڪري. البت تاريخدانن ايترو لکيو آهي ته هُو جام سنجر جو پوٽو هو. جام سنجر سنڌ جو انتهائي خوبصورت ۽ ذهين بادشاهه هو. چون ٿا ته سندس حُسن تي هڪ الله لوڪ فقير عاشق هو، جنهن جي دعا سان هو بادشاهه ٿيو هو. هن گجرات جي سلطان محمود بيگڙي سان سگاوتي ڪئي هئي. هو انتهائي ڏاهو، محب وطن ۽ عوام دوست هو. هن سنڌ مان رشوت جي پاڙ پَٽڻ لاءِ سرڪاري عملدارن جا پگهار وڌائي مٿن سخت نظرداريءَ جو حڪم ڏنو هو. هن سنڌ تي ڪُل اٺ ورهيه آزادي ۽ خودمختياريءَ سان حڪومت ڪئي. جام سنجر جو دور امن ۽ اطمينان جي ڪري سنڌ ۾ مثالي دور ليکيو ويندو هو. سندس دور حڪومت جو دائرو ملتان تائين هو ۽ سندس خوشحال دور جي باري ۾ ملتانيءَ ۾ لوڪ گيت چيل آهن. جام صلاح الدين، اهڙين وصفن واري حاڪم جو پوٽو هو. جام نندي جي وفات کانپوءِ جڏهن هن جام فيروز جي مقابلي ۾ نٽي جي تخت لاءِ دعويٰ ڪئي، تڏهن دولهه دريا خان ۽ بين وزيرن جام نظام الدين جي احسانن سبب جام صلاح الدين کي بيدخل ڪري، جام نندي جي پُٽ جام فيروز کي تخت تي ويهاريو؛ جام صلاح الدين پنهنجيءَ پيٽ وٽ گجرات هليو ويو. جام فيروز تخت تي ويهڻ شرط دريا خان کي پنهنجو بد خواهه سمجهي، دربار مان ڪڍي، مغلن سان دوستي وڌائڻ لڳو. اُهي مغل ڏارين حڪومتن جا جاسوس هئا، جن مان خاص ڪري مير قاسم ڪيبڪي، دربار جون سموريون ڳُجهيون خبرون ڳجهه ڳوهه ۾ اُن شاهه بيگ ارغون کي پهچائڻ لڳو، جنهن کي جام نندي جي زندگيءَ ۾ دولهه دريا خان ذلت آميز شڪست ڏيئي ڇُڪو هو. جام فيروز سارو ڏينهن محل ۾ گذاريندو هو. ڪڏهن ورلي ٻاهر نڪرندو هو. جڏهن ٻاهر ايندو هو ته خوبصورت چوڪرين جي ناچ ۽ مسخرن جي مسخري ڏسڻ ۾ مصروف رهندو هو. جام فيروز جون اهڙي قسم جون الغرضايون ۽ عياشيون سنڌ کي تباهيءَ ڏانهن ونيو وڃي رهيون هيون. دريا خان نٽو چڏي وڃي " ڳاهن " ۾ پنهنجون زمينون سنياڻڻ لڳو هو. اهي خبرون جڏهن جام صلاح الدين کي پهتيون، تڏهن هن مظفر گجراتيءَ جي مدد سان وڏو لشکر تيار ڪري، سنڌ جي دارالحڪومت تي حملو ڪيو. جام فيروز بنا ڪنهن جنگ ڪرڻ جي نٽو چڏي پڃي ويو. سنڌ جي گاديءَ واري شهر تي جام صلاح الدين جو قبضو ٿي ويو. جام فيروز جي ماءُ مرينا ماڇياڻيءَ پنهنجي نا اهل ۽ نالائق پُٽ کي لکائي وڃي دريا خان جي دَر تي پهتي. جام نندي جي شخصيت جا واسطا ڏيئي، پُٽس جي نالائقين جي معافي ونيو، دريا خان کي وري سنڌ جي سياست ۾ گهِلي آئي. سنڌ جي سدوري، سُلجهڻي ۽ عظيم محب وطن فرزند دريا خان،

هن خاندان جون گذريل مهربانيون ياد ڪري، بنا وقت وڃائڻ جي لشڪر گڏ ڪرڻ شروع ڪيو. بڪر ۽ سيوهڙ جا سمات ۽ بلوچ قبيلا، دريا خان جي جهنڊي هيٺ اچي گڏ ٿيا. جنگ شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ سنڌ جي ٻنهي محب وطنن يعني دريا خان ۽ جام صلاح الدين پاڻ ۾ ملاقات ڪئي ۽ سنڌي عوام جي خونريزي کان بچڻ جي اُپائن تي ويچاريو. ٻئي ڇڙا سنڌ جي مفاد خاطر نهي ويا، پر بدقسمتيءَ سان جام صلاح الدين جي مُک صلاحڪار "حاجيءَ" انهيءَ صلح جي سخت مخالفت ڪئي. جنهنجي نتيجي ۾ ٻنهي ڌرين ۾ سخت جنگ لڳي. جيئن ته ماڻهن جي اڪثريت جام فيروز کان بيزار هئي، اُن ڪري جنگ جي ميدان ۾ دريا خان جو لشڪر بيهي نه سگهيو ۽ شڪست کاڌائين. دريا خان انهيءَ شڪست کي فتح ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ پنهنجي روايتي دانائيءَ کان ڪم ورتو. ٿيو هيئن جو جام صلاح الدين جي فوج جي سپهه سالار حاجيءَ دريا خان جي فوج جي شڪست جي پوري خبر هڪ قاصد هٿان جام صلاح الدين کي ڏياري موڪلي. اتفاق سان اهو قاصد دريا خان جي وَر چڙهي ويو. دريا خان چا ڪيو جو حاجيءَ وارو خط لکائي، اُن جي بدران ٻيو جڙتو خط حاجيءَ پاران جام صلاح الدين کي لکيو. جنهن ۾ جاڻايل هو ته: "دريا خان جي لشڪر پنهنجيءَ فوج کي شڪست ڏني آهي. سڀڻي صلاح هيءَ آهي ته تون پنهنجي عيال سميت ننڍو ڇڏي وڃ. آءٌ توکي چاچڪان ڳوٺ ۾ اچي گڏبس." خط پهچڻ شرط جام صلاح الدين بنا ڪجهه سوچڻ جي ٻار ٻچا وٺي، 9- رمضان تي ننڍي مان نڪري ويو. حاجيءَ کي جڏهن جام صلاح الدين جي انهيءَ قدم جي خبر پئي، تڏهن ڪيس ڏاڍو ڏُک ٿيو. پر هاڻي وقت هٿن مان نڪري چڪو هو، تنهنڪري ٻئي گجرات هليا ويا.

انهيءَ واقعي کان پوءِ جام فيروز سمجهيو ته هاڻي مون کي دريا خان مان خطرو آهي، اُن ڪري هن پنهنجي آندل مغلن جي چُرچ تي هڪ دفعو وري دريا خان سان اڀنگي روش اختيار ڪئي. اهي مغل، جام فيروز قندار مان گهرائي، هڪ خاص محلي "مغل واڙي" ۾ ورسايا هئا. انهن مغلن تي اهو ڪم رکيو ويو هو ته هو جام فيروز کي دريا خان کان بدظن ڪري، دريا خان کي سنڌ جي سياست مان بيدخل ڪرائين. مغلن دريا خان کي دربار مان ڪڍائي، شاهه بيگ ارغون کي خط لکي سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ گهرايو. ارغونن جي حملي جو ٻُڌي، سنڌ جو عظيم محب وطن دريا خان، هڪ دفعو وري ننڍي جي ڇپن تي مُرڪ برقرار رکڻ لاءِ ميدان ۾ آيو ۽ وڙهندي شهيد ٿي ويو. سنڌ، ارغونن جي غلاميءَ جي پنجوڙ ۾ ڦاسي پيئي. اهي خبرون جڏهن جام صلاح الدين کي پهتيون، تڏهن هو سنڌ تان ارغونن جو تسلط ختم ڪرائڻ ۽ سنڌ کي وري آزاد ڪرائڻ لاءِ ڏهه هزارن سوڍن ۽ جاڙيجن جو لشڪر وٺي، ارغون تي حملي آور ٿيو. جهالار جي ميدان ۾ 1520ع ڌاري خونخوار جنگ لڳي. جنهن ۾ سنڌ جو هيءُ لافاني محب وطن جام صلاح الدين، پنهنجي پُٽ ۽ ساٿين سميت شهيد ٿي ويو. جام صلاح الدين آخري وقت تائين سنڌ لاءِ زندهه رهيو ۽ سنڌ تي ئي قربان ٿيو.

چام هيبت خان

ٽلٽيءَ جي جنگ آزاديءَ کان پوءِ سنڌ جي آزاديءَ لاءِ **سنڌين** ۾ ويڙهه ارغون لشکر سان جهالار جي ميدان ۾ مچائي. انهيءَ ويڙهه ۾ سنڌين جي لشکر جي اڳئين حصي جي اڳواڻي چام هيبت خان ڪئي. چام هيبت خان، چام صلاح الدين جو پُٽ، سلطان مظفر گجراتيءَ جو نائي ۽ سنڌ جي خوبصورت حاڪم، چام سنجر جو پڙ پوٽو هو.

گجرات جي حاڪمن سان سنڌ جي سمن جي سگّاوتي آڪاڻي هئي. هي ٻئي خاندان، اصل ۾ راجپوت هئا، جيڪي پوءِ مسلمان ٿيا. فرق رڳو هيءُ آهي ته سَما، چندر ونشي راجپوت هئا ۽ گجرات جا مظفريه حاڪم، سورج ونشي راجپوتن مان هئا.

پهريون سَمون حاڪم چام جوٽو هو، جنهن مظفريه بادشاهن سان مٽيءَ مائٽيءَ وارو رستو رکيو. چام جوٽي جي هڪ ڏيءُ سان گجرات جي حاڪم محمد شاهه شادي ڪئي. اُنهيءَ مائيءَ پيٽان گجرات جو نامياروحاڪم محمود بيگڙو پيدا ٿيو. اُنهيءَ بادشاهه پنهنجي والدهه جي يادگار طور ننگر پارکر ۾ هڪڙي مسجد ٺهرائي، جنهن جا آثار اڄا تائين موجود آهن. اُنهيءَ سگّاوتيءَ کان پوءِ گجرات ۽ سنڌ جا حاڪم پيا هڪ ٻئي سان مِٽيون مائٽيون ڪندا هئا. جڏهن به ڪو سنڌي ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿيندو هو ته گجرات هليو ويندو هو.

جنگ جهالار جي محرڪ چام صلاح الدين جي پيٽ، گجرات جي شاهي خاندان ۾ پرٽايل هئي ۽ سندس پُٽ هيبت خان يا فتح خان جي گهر ۾ گجرات جي بادشاهه جي ڏيءُ هئي.

نوجوان هيبت خان، انتهائي بهادر، دلير ۽ محب وطن هو. جنگ جهالار ۾ جڏهن جنگ لاءِ صِفن جي ترتيب شروع ڪئي ويئي ته ڪيس مقدمة الجيش (مُهاڙي دستي) جو اڳواڻ مقرر ڪيو ويو هو. اِنهيءَ جنگ ۾ هُو انتهائي بهادريءَ، دليريءَ ۽ حُب الوطنيءَ سان وڙهندي، **سر زمين سنڌ** کي سِر ڏيئي سرهو ٿيو. اها جنگ 1520ع ۾ لڳي هئي.

***

مريد جت

مرزا شاهه حسن ارغون، اٽڪل 34 سال مسلسل آزاديءَ جي ويڑهه کي مُنهن ڏيندي، 1555ع ۾ بنا ڪنهن نرينه اولاد جي مري ويو. سندس موت کان پوءِ، اُنهيءَ ساڳئي سال سنڌ جي سياسي تقسيم ٿي، جنهن موجب سيوهڻ کان مٿي وارو پرڳڻو ارغونن جي هڪ پراڻي نمڪ خوار سلطان محمود پنهنجي قبضي ۾ ڪيو ۽ سيوهڻ کان هيٺ واري حصي جو مالڪ مرزا عيسيٰ خان ترخان بڻيو.

مرزا عيسيٰ جي حياتيءَ ۾ ئي سندس پُٽن مرزا صالح، مرزا باقي ۽ مرزا جان بابا ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا. مرزا صالح پٽس جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي، اقتدار ۽ اختيار جو مالڪ بڻجي ويو. مرزا صالح جي ڪميٽپ ۽ ڪنورتا کان ڊڄي، مرزا جان بابا پنهنجي ناناڻن سميجن ۾ وڃي ويهي رهيو. مرزا باقي چاچڪان پرڳڻو ٽپي ڪَڇ ڏانهن پڄي ويو. انهيءَ سفر ۾ مرزا باقيءَ پنهنجي نوڪر قاضي خميسي سان گڏ بيشمار تڪليفون ڏٺيون. ايتري قدر جو هڪ دفعي انهن ٻنهي ڪتي جي التيءَ مان نڪتل چانور ميڙي صاف ڪري کاڌا. نيٺ مرزا باقي جام ڪنگهار جي ڏيءُ سان شادي ڪري، ان جي مدد سان بکر پهتو.

هاڻي سنڌ جي هن خطي جي بدنصيب ماڻهن جي تقدير جو مالڪ ۽ مختيار ئي مرزا صالح جهڙو ڪنور، ڪميٽو، ڪُپتيو، ظالم، خر دماغ ۽ سڙيو بڻجي ويو. هن سنڌي عوام تي طرح طرح جا ظلم ڪيا. ماڻهن کي بي گناهه قتل ڪرڻ، قيد ۾ وجهڻ ۽ هر خوبصورت چوڪريءَ کي پنهنجي حرم ۾ داخل ڪرڻ جو ڪيس جُنون هو. انهيءَ جُنون ۾ هن هڪ سنڌي خاندان جي فردن کي قتل ڪيو ۽ ڪن کي جيلن ۾ وڌو. هن اهو اُن ڪري ڪيو، جو انهيءَ خاندان پنهنجي خوبصورت چوڪريءَ جو سَڳ ڪيس ڏيڻ کان انڪار ڪيو هو. مريد جت، انهيءَ ستايل خاندان جو فرد هو. جنهن وقت اهو دردناڪ واقعو ٿيو، انهي وقت مريد واپار سانگي گجرات ويل هو. هن کي اُتي اها خبر پئي ته مرزا صالح سندس خاندان سان کهڙي ويڌن ڪئي آهي. اها خبر ٻڌڻ شرط هو پنهنجو سمورو ڪم اڌ ۾ ڇڏي، هڪدم نڪتي پهتو. نڪتي پهچڻ کان پوءِ واري سندس حالت "تاريخ طاهري" ۾ هن ريت لکيل آهي:

مريد جت، مرزا صالح سان سخت دشمني ۽ ويرُ رکڻ شروع ڪيو. هو ڪلمڪلا پنهنجي قبيلي ۾ چوندو وتندو هو ته "جيسين تائين آءٌ مرزا صالح کي پريل دربار ۾ قتل نه ڪندس، اُن وقت تائين مٿي تي پَٽڪو نه ٻڌندس." انهيءَ ڏون ۾ هو شهر جي هر گهٽيءَ ۽ چؤڪ، هر محلي ۽ بازار ۾ چرين وانگر چاقوءَ کي روهيءَ تي تکو ڪري چوندو هو: "اي چاقو! تون ڪم ڪندين يا نه؟ اي دل! تون مضبوط ٿجانءِ، توکان موقعي تي بي دليءَ ۽ بزدليءَ جو مظاهرو نه ٿيڻ گهرجي. چوته تنهنجي ئي ڏڍ تي مون هي معرڪو پنهنجي ذمي ڪنيو آهي." تمام شهري ۽ سپاهي، هن جي چريائپ واريون ڳالهيون ٻڌي ڪيس چريو پيا سمجهندا هئا. شهر جا ٻار تماشو ڏسڻ لاءِ هن جي پٺيان پيا ڊوڙندا هئا. هو جيڪي ڪجهه

چوندو هو، اُتي بينل ننڍو وڏو پيو ڏُهرائيندو هو. ماڻهو ڪيس سورنهن آنا مريد مست سمجهندا هئا. انهيءَ ڳولا ۾ هن کي هڪ ڏينهن موقعو ملي ويو. ٽيو هيئن جو عين اُن وقت جڏهن مرزا صالح سوار ٿي پنهنجي محل ڏانهن وڃي رهيو هو ته اوچتو مريد مست ڇُريءَ کي ڪاغذ ۾ ويڙهي، فرياد فرياد ڪندو مرزا صالح ڏانهن وڌڻ لڳو. مرزا جا چوبدار سندس درخواست ونڊ لاءِ ڏانهس وڌيا، ليڪن هن اهو ڪاغذ ڏيڻ کان صاف انڪار ڪيو، ۽ چوڻ لڳو ته "هيءُ ڪاغذ آڻ پاڻ مرزا صالح جي خدمت ۾ پيش ڪندس ۽ ڪجھ ڳالهيون روبرو سمجهائيندس." نيٺ مرزا صالح چوبدارن کي حُڪم ڪيو ته اُنهيءَ فريادي کي اڇڻ ڏنو وڃي، جيئن هُو پنهنجو درد پاڻ بيان ڪري سگهي. انهيءَ ٻهاڻي سان جڏهن هي غيرتمند سنڌي مرزا صالح جي ويجهو پهتو، تڏهن ڪاغذ ۾ ويڙهيل ڇُري ڪڍي، ڏند ڪرٽي، پنهنجيءَ پوريءَ قوت، طاقت ۽ غيرت سان مرزا صالح جي پيٽ ۾ هڻي ڪيائين، جنهن سان مرزا صالح جا آندا باهر نڪري آيا. اِهو لقاءُ ڏسندي، مرزا جي چوبدارن، مريد کي به شهيد ڪري ڇڏيو. مرزا صالح ٽڏي ٽي مري ويو. مريد جي جسم تي بيشمار گهاءَ هئا ۽ سندس جسم ٽُڪرا ٽُڪرا ڪيو ويو هو. سندس غيرتمند رت مادر وطن جي سيني کي رنگين ٻڌائي ويو. سندس هيءُ شعر، لاڙ ۾ مشهور آهي:

گهگهيليءَ جي گارِ تان، ڪريان محشاري گهاءُ،

مرزا صالح ماريان، ٻي نہ ڪريان ڪاءِ.

سندس شهادت، چنيچر جي ڏينهن، 23 شعبان، 970هـ ۾ ٿي.

***

جام ڪنگهار

سنڌ مان سنڌين جي آزاديءَ جو پوريءَ ريت خاتمو ڪرڻ کان پوءِ مرزا شاهه حسن ارغون، مڪر ۽ فريب جي ذريعي باغي سنڌين کي پنهنجو ڪرڻ جي ڪوشش شروع ڪئي هئي. هن سوچيو ته ساموئي شهر جا اُهي ماڻهو، جي ساموئيءَ تي ارغون قبضي کان پوءِ کَڄ ڏانهن لڏي ويا آهن ۽ اُتي رهيا آهن، تن کي پنهنجو ڪرڻ گهرجي، نه ته اُهي سدائين ارغون حڪومت لاءِ خطري جو سبب بڻيا رهندا.

اُنهن سمن ۾ **جام ڪنگهار** نالي سمن جو چگو مڙس هو، جنهن جو ڏهڪاءُ سنڌ ۽ کَڄ ۾ مشهور هو. هُو وڏو دلير باهمت ۽ وطن دوست انسان هو. هن کَڄ ۾ رهي، جاڙيجن ۽ سومڙن سان ملي، دشمنن سان مقابلي جون تياريون پئي ڪيون. اِهي حالتون جاچي، مرزا شاهه حسن، جام ڪنگهار کي هيٺيون خط لکيو:

”توکي خبر آهي ته ڪافي وقت کان اسان توهان جي پائرن جي مُلڪ تي قبضو ڪري چُڪا آهيون. اسان هيءُ مُلڪ فتح ڪيو آهي ۽ اُن کي گند ڪچري کان صاف پاڪ ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي تنهنجي لاءِ مناسب آهي ته کَڄ جا بهترين گهوڙا، جن جي مشهوري ٻڌي وڃي ٿي، اسان لاءِ وٺي اچ ۽ اسان کان نوڪريون ۽ عهدا حاصل ڪري، هِن توهان جي پنهنجي مُلڪ ۾ آرام سان اچي رهه. اسان جي پاڙي ۾ رهي، تون پنهنجي ناداني ۽ غفلت جي ڪري، اسان جي برابريءَ ۽ هڪجهڙائيءَ جا جيڪي خيال رکين ٿو، تن کي پنهنجي دل مان ڪڍي ڇڏ. جيڪڏهن توکي اسان جي اطاعت ۽ فرمانبرداري منظور هجي ته تنهنجي لاءِ مناسب آهي ته قيمتي تحفن سان گڏ پنهنجي گذريل ڪوتاهين ۽ ڏوهن تي لکت ۾ معافي وٺي، اسان جي قدم بوسيءَ جي سعادت حاصل ڪر. اهڙي صورت ۾ هن مُلڪ کي پنهنجو اباڻو مُلڪ سمجهي، امن جي جڳهه تصور ڪر. جيڪڏهن نه، ته پوءِ خوب ياد رک ته اسان جو ارادو احمد آباد ۽ گجرات ڏانهن آهي. اسان جڏهن ايڏانهن وينداسين، تڏهن تنهنجي وات وٺي ويندا سين ۽ غرور جي اُها هوا جيڪا تنهنجي دماغ ۾ وينل آهي، سا ڪڍي ڇڏيندا سون.“

جڏهن هيءُ خط، جنهن ۾ ڏمڪي ۽ نرمي ٻئي موجود هيون، جام ڪنگهار کي پهتو، تڏهن هن ارغون فاتح کي جيڪو جواب ڏنو، سو آزاديءَ جي تاريخ ۾ قومي غيرت ۽ آزاديءَ پسنديءَ جو بي مثال پروانو آهي. جام ڪنگهار لکيو:

”اسان جابلو ماڻهو پٿر وانگر آهيون. اسان پنهنجي عزت ۽ ناموس جي حفاظت چگيءَ طرح ڪري ڄاڻون ٿا. اسان پنهنجي معمولي روزيءَ تي قناعت ڪريو وينا آهيون. اسان وٽ ايتري دولت ناهي جو گهوڙا ۽ قيمتي جنسون پنهنجي مُلڪ مان حاصل ڪري، تنهنجي لاءِ موڪليون. اسان جي

گذارن جي صورت هيءَ آهي، جو اسان کن بکين اگهاڙن راجپوتن کي لُٽ مار لاءِ سنڌ ۽ گجرات موڪليندا آهيون. اهي تلوار جي زور سان جيڪي ڪجهه ڦري آڻين ٿا، ان تي اسان جو گذارو آهي. اُن حالت کان پوءِ به جيڪو شخص پنهنجي ننگ ۽ ناموس جي شيشي کي هن پٿر سان چڪناچور ڪرڻ چاهي؛ پنهنجي شيشي کي هن سنگِ خارا تي اڇلائڻ گهري ۽ پنهنجو مال دولت هنن بکين اگهاڙن جي حوالي ڪرڻ جي خواهش ڪري، تہ پوءِ سندس مرضي. ان کان وڌيڪ بي ڪهڙي خوشيءَ جي ڳالهه ٿيندي، جو خدا تعاليٰ کنهن جي روزي ان جي گهر موڪلي ڏئي. اسان اچڻ جا منتظر آهيون.“

انهيءَ خط جي لهجي (جنهن ۾ پوري ادبي طنز موجود آهي) مرزا شاهه حَسن کي مڃرائي وڏو ۽ هو هڪدم لشڪر وٺي جام کنگهار تي ڪاهي ويو. جام جي سپاهين ۽ ساٿين بي پناهه ارغون فوج سان ڪليل جنگ وڙهڻ نا مناسب سمجهي، مڪمل چاپا مار جنگ شروع ڪئي. سنڌي سپاهي رات جو لِڪي، شاهه حسن جي لشڪر تي راتاها هڏندا هئا ۽ جيڪي ڪُوهه ۽ تلاءَ مرزا شاهه حسن جي رستي ۾ ايندا هئا، تن ۾ مُئل جانور ۽ ٿوهر وجهي، پاڻيءَ کي زهريلو ۽ ناقابل استعمال بڻائي وري جبلن ۾ لِڪي ويندا هئا. مرزا شاهه حسن انهن مصيبتن کان بيزار ٿي، گجرات ۽ احمد آباد جي فتح جو ارادو بدلائي، جام کنگهار جي سپاهه سان نالي ماتر صلح ڪري موٽي آيو. جام کنگهار ان کان پوءِ به خاموش ٿي نہ ويٺو ۽ ارغونن سان وڙهيو، جنهن جو تفصيل چوٿين ويڑهه واري عنوان ۾ ڏنو ويو آهي.

حاجي جوکيو

نٽي واري حصي ۾ ارغونن جي اچڻ کان وٺي انگريزن جي قبضي تائين سنڌ جا ٻه قبيلا، جوکيا ۽ ڪرمتي، آزادي ۽ خود مختياريءَ لاءِ پنهنجي پوري حب الوطنيءَ سان وڙهندا رهيا. هنن جي جنگ جو طريقو ٻه سنڌ جي ٻين حصن جي سنڌين وانگر ڇڙوڇڙ جنگ وارو هو. هُو وقت جي نزاڪت ڏسي، صلح ڪري پُر امن ٿي ويهي رهندا هئا ۽ جڏهن حالتون پنهنجي فائدي ۽ حق ۾ ڏسندا هئا تہ هڪدم هٿيار سنياليو، ميدان ۾ لهي ويندا هئا. ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي وقت ۾ هنن جو اهو طريقو جاري رهيو. هنن وٽ ٽي هزار ويڙهاڪ جوان هميشه موجود رهندا هئا، جيڪي بهترين شهسوار، شمشيرزن ۽ تِير انداز هوندا هئا. خاص ڪري مغلن جي تلوار بازيءَ ۽ بندوق جي مقابلي ۾ هو تِير اندازيءَ کان ڪم ونندا هئا ۽ اُنهيءَ فن ۾ هُو پنهنجو مَٽ پاڻ هئا.

هي اُن دور جو ذڪر آهي، جڏهن سيد بايزيد بخاري نٽي جو حاڪم ٿي آيو. اُن وقت جوکيا ۽ ڪرمتي، ساڪري واري حصي ۾ ڏاڍي آرام ۽ اطمينان سان پنهنجو ماڳ وسايو ويٺا هوندا هئا. ڪڏهن مغلن سان وڙهندا هئا تہ ڪڏهن صلح ڪري ڇڏيندا هئا. جتوٽيڪ اُن دور ۾ ڪنهن ٻه سنڌيءَ جي دل ۾ مغل بادشاهت لاءِ احترام جو تہ سوال ئي نہ ٿي پيدا ٿيو. پر وقت وقت جي ڳالهہ آهي. ان هوندي هڪ ڳالهہ طئي هوندي هئي تہ اُن تَر جا جوکيا پهرين بجار جوکئي ۽ پوءِ سندس پُٽ حاجي جوکئي جي اڳواڻيءَ ۾ مغلن جي ڪاڻ ڪيڻ لاءَ قطعي تيار نہ هوندا هئا ۽ پنهنجي ٿوري ٻه بيعزتيءَ جي بدلي ۾ مغل سپاهيءَ جي سِسي لاهي ونندا هئا.

سيد بايزيد پنهنجي هڪ پُٽيلي شاهہ محمد کي پنجاهہ سوارن سان ناريلي قلعي جو ٽاٽيدار ڪري موڪليو. اُهو شاهہ محمد شاهہ عام مغل ڪارندن وانگر ٽرڙو ۽ ڦوشر باز هو، سو هڪ دفعي وينل ڪچهريءَ ۾ حاجي جوکئي کي پادر اچلائي هنيائين. شاهہ محمد جي انهيءَ حرڪت سان غيرتمند ۽ آبرو دار جوکين کي باهہ وٺي ويئي، ان ڪري هو محفل مان اُٿي، جبل ڏانهن روانا ٿيا. شاهہ محمد جوکين جي پٺيان وڃي گهٽيئي صلح جون ڳالهيون ڪيون، پر وريو کي ٻه ڪين. جوکين ڪيس جواب ڏنو تہ هاٿي فيصلو تلوار ڪندي. نيٺ معاملو وڃي جنگ تائين پهتو. مغلن وٽ تلوارون ۽ نيزا هئا ۽ حاجي جوکئي جي همراهن تِيرن سان ويڙهہ شروع ڪري ڏني. نتيجي ۾ ٽرڙو شاهہ محمد شاهہ پنهنجي سيني ساٿين سميت ختم ٿي ويو ۽ جوکين وڃي جبل وسايو. وڃڻ وقت جوکيا مغلن جا هٿيار ۽ گهوڙا ٻه وٺي ويا. اهو حال ٻڌي، با يزيد بخاريءَ جوکين جي ناڪي بنديءَ جو حُڪم ڏنو ۽ پڙهو گهمائي ڇڏيائين تہ جوکين ڏانهن اناج جو هڪ داڻو ٻه وڃڻ نہ ڏنو وڃي. انهيءَ ناڪي بنديءَ کان تنگ ٿي، جوکين وقتي طرح مغلن سان ناهہ ڪيو، پر بقول تاريخ مظهر شاهجهاني: ”هو آخر تائين سرڪشيءَ کان باز ڪين آيا.“

مناهين دَل

چاکر هالا پرڳٽي ۾ مغلن خلاف وڙهندڙ سنڌين جي عوامي لشکر جو تعداد ڏهه هزار کن هو. اهو لشکر سنڌ جي ٽن قبيلن، ٻَہرن، شورَن ۽ دَلن تي مشتمل هو. انهيءَ عوامي سپاهِ آزاديءَ جي اڳواڻي اسماعيل شورو، مناهين دل ۽ دائود شورو ڪندا هئا. اِنهن ٽنهي قبيلن جو پاڻ ۾ ناقابل شڪست اتحاد ۽ اتفاق هو. جڏهن بابو پليجي، پنهنجي وطني پائرن ۽ عزيزن سان غداري ڪري، مغلن جو لشکر چاڙهائي، رات وچ ۾ ٻَہرن کي ختم ڪرايو، تڏهن شورن ۽ دَلن گڏجي، بابو پليجي کي انهيءَ غداريءَ جو پورو سبق سيکاريو هو. اِنهيءَ عوامي سپاهِ آزاديءَ پنهنجي جانباز اڳواڻن جي رهنمائيءَ ۾ مغل فوج جي پگهاردار ۽ باقاعدي تربيت يافته فوج سان ڪيترين ڀيرين ۽ ڇوٽون کاڌيون؛ ڪيترا معرڪا ۽ ميدان سَر ڪيا؛ ڪيترا حملا ۽ جولان ڪيا، جن ۾ هنن مُغلن کي ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏيا.

هتي آڻڻ دَل قبيلي جي نامياري اڳواڻ ۽ سورهيه سرواڻ، مناهين دلَ جي هڪ معرڪي جو ذڪر ڏيئي رهيو آهيان. مناهين دل ڪٽي ڇائو، ڪيئن نپنو، هن جي پڇاڙيءَ واري زندگي ڪٽي ۽ ڪيئن گذري؟ اُن جي باري ۾ مون کي ڪابه معلومات ملي نه سگهي آهي. مظهر شاهجهاني، ابتدا ۾ ايترو لکي ٿي ته: هن خطي جي سرڪش ماڻهن جو هڪ سرواڻ مناهين دل به آهي- ۽ ان کان پوءِ ليکڪ هن جي هڪ لڙائيءَ جو هڪ واقعو پنهنجي مخصوص مغل نوازيءَ واري انداز ۾ لکيو آهي، جيڪو هن ريت آهي:

1025هـ ۾ مير عبدالرزاق مظفر خان معموري، نٽي جو حاڪم ٿي آيو. هن کي اهو منصب عطا ٿيڻ شرط محب وطن سنڌين جي آزاديءَ ۽ خود مختياريءَ جي تحريڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ خاص هدايتون پهتيون. مير عبدالرزاق جڏهن نٽي پهتو ته اُتي نٽي ۾ رهندڙ مغل ڪارندن کيس اهو ٻڌايو ته **شال** پرڳڻو هن وقت مغل جي خلاف سنڌين جي سرگرمين جو مرڪز ٻڌيل آهي، جتي مناهين دل مغل فوجن لاءِ "**موت جو فرشتو**" ٻڌيو وينو آهي. اِهي ڳالهيون ٻڌي، مظفر خان معموري، نٽي ۾ رهندڙ پنهنجي منصبدارن سان گڏ گهوڙا سنجي، نٽي مان روانو ٿيو. جڏهن سندس فوج **شال** جي پسگردائيءَ ۾ پهتي ته دل قبيلي جو نامياروسردار "مناهين" پنهنجو ڪٽڪ وٺي، مغل فوج جو اڳ جهلي، جنگ ۾ جُنبي ويو. هن پنهنجي ساٿين سان گڏجي اهڙو ته زورائتو حملو حملو ڪيو، جو پهرين وارَ ۾ ئي ڪافي مغل فوج کي ختم ڪري ڇڏيائين، مظفر خان اکين سان سپ ڪجهه ڏسي ۽ ماڻ ڪري ويهي رهيو ۽ اڳتي نه وڌيو، (شايد اڳتي وڌڻ جي همت کانه اٽس) سندس فوج گاهه پٽي ۽ ڪاڻ ڪِلي لاءِ پريشانيءَ ۾ پئجي ويئي. مناهين، مغل سپاهه کي سيکت ڏيئي، وري پنهنجي نڪاڻن ڏانهن موٽي ويو. ايتري ۾ مغل فوج کي مغلن جي مشهور سفاڪ ڪارندي، مير ابوالبقا جي مدد پهچي ويئي. اُنهيءَ گڏيل لشکر جبل جي پرسان رهندڙ

سنڌي عوام تي اوچتو حملو ڪري، هزارين ماڻهو قتل ڪري ڇڏيا. انهيءَ لڙائيءَ ۾ ڪافي مغل فوج به ناس ٿي. گُمان غالب آهي ته انهيءَ ويڑهه ۾ مير ابوالبقا جا ٻه پُٽ، داڙو بند جبل وٽ شورن هٿان قتل ٿيا. ٻنهي طرفن جي انهيءَ ڳري جاني نقصان کان پوءِ مُغلن ۽ سنڌي سپاهه جي وچ ۾ ناهه ٿيو. جنهن مطابق مناهين دل پنهنجي ساڻيءَ حميد شوري سان گڏ، صلح جي شرطن مطابق وقتي طرح پنهنجون سرگرميون ختم ڪري، پنهنجي علائقي ۾ ويهي رهيو.

***

موندر خان چانڊيو

سنڌ تي مغل تسلط جي پُوري دور ۾ جيڪي قبيلا مغلن سان مُهاڏو اٽڪائيندا رهيا، تن ۾ چاندين جو قبيلو سر فهرست آهي. مغل مؤرخن گهڻي ۾ گهڻيون گاريون به چاندين کي ئي ڏنيون آهن. چاندين جي قبيلي جو هڪ سردار، جنهن مغل شاهيءَ سان جبريون چوٽون کاڌيون ۽ نيٺ بکر جي قلعي ۾ قيدي حالت ۾ گزاري ويو، سو آهي مُوندر خان چانڊيو. جيتوڻيڪ چاندين ۽ مغلن جي جنگين ۾ موندر خان جو ذڪر نه آيو آهي، پر انهيءَ پوري دور ۾ مظهر شاهجهانيءَ صرف هڪ نامور چاندئي **"مُوندر"** جو ئي ذڪر ڪيو آهي. اُن ڪري، اِهو وسهڻ لاءِ ڪافي سبب آهن ته چاندين ۽ مغلن جي گهٽين جهڙپن ۾ چاندين جي لشڪر جي قيادت موندر خان ئي ڪندو رهيو.

1004هـ ۾ مرزا ڪوڪ کي بکر جو پرڳڻو جاگير طور مليو. هن پنهنجي پُٽ مرزا انور کي بکر موڪليو. مرزا انور کي بکر پهچڻ شرط خبر ملي ته چانڊيا بروچ بکر پرڳڻي جون ديهون ويران ڪرڻ لڳا آهن. مرزا انور پنهنجي ملازم حيدر بيگ کي چاندين تي حملي ڪرڻ لاءِ موڪليو. چاندين موندر خان چانڊئي جي اڳواڻيءَ ۾ پنهنجو لشڪر ڪڍي، مرزا حيدر بيگ تي جوابي حملو ڪيو. اهو حملو ايترو ته زبردست ۽ سخت هو، جو مرزا حيدر بيگ شڪست کائي وڃي پڳو. سندس مال اسباب، گهوڙن ۽ نغارن تي چاندين قبضو ڪيو. بکر جي مغل فوج کي اِها پهرين زبردست شڪست هئي، جيڪا چاندين موندر خان جي اڳواڻيءَ ۾ ڏني. انهيءَ شڪست سڄيءَ سنڌ ۾ مغل فوج کي ڏرتلي ۾ وجهي ڇڏيو. مغلن نه صرف نٽي، بکر ۽ سيوهڻ جي جاگيردارن جي فوجن کي گڏي، چاندين تي حملي ڪرڻ جي رٿا تيار ڪئي، پر اُن سان گڏو گڏ هنن سنڌين جي قبائلي اختلافن مان ڀرپور فائدو وٺڻ جي سازش تيار ڪئي. اِنهيءَ سلسلي ۾ مظهر شاهجهانيءَ جي مصنف، يوسف ميرڪ، تفصيل ڄاڻائيندي لکيو آهي ته: "سيوهڻ جي حاڪم بختيار بيگ، مرزا انور کي چتاءُ ڏنو ته آءٌ تيار آهيان. جيئن توهان بکر مان سوار ٽي نڪرو ته پڪ ڄاڻجو ته آءٌ اڳوات اتي هوندس. ان کان پوءِ چاندين جي چوکسيءَ لاءِ پنهنجا ماڻهو مقرر ڪيائين، جن جي ڏس پتي ته شام جو شڪار جي بهاني سيوهڻ ڇڏي، منجر ڏانهن راهي ٿيو. هڪ به آڙيون قاسائي، چگو سوڻ وڃي، اُتان سيوهڻ هليو. شهر کان اورتي هڪڙي مزار وٽ ترسي گهوڙن تان لٿو. پر وارن ڳوٺن ۾ پنهورن، ڪوريجن ۽ سميجن ڏانهن خط لکي، تيز رفتار گهوڙي سوار هٿان ڏياري موڪلياٹين ته اُنهن ڳوٺن جا چگا مُڙس صبح جو سوير اچي ڪنور ڪوٽ (ڳاهن جي پرڳڻي ۾) وٽ حاضر ٿين. اُهي انتظام ڪري، پاڻ اُتان سانجهيءَ مهل سوار ٽي، سڄي رات پنڌ ڪري، سج اپرئي ڪنور ڪوٽ پهتو. منجهد تائين سمورو لشڪر ۽ سيئي راڄ اچي ڪَنا ٿيا. پوءِ بختيار بيگ پنهورن جي سردارن عيسيٰ، موسيٰ ۽ جلال کي گهرائي

چيو تہ چانڊين کي هن مهل تائين منهنجي کابہ خبر نہ پيئي آهي تہ کو مان مٿن چڙهائي ڪرڻ وارو آهيان. سياڻي انهن کي جيڪڏهن منهنجي سُڌِ پيئي تہ چانڊين بدران اوهان جون سِريون سلامت نہ هونديون. پوءِ چئني سردارن کي ساڻ ڪري، سج لٿي جو اُتان اُسهيو ۽ رات ڏينهن ڏوڙيو لائي، صبح تي چانڊين مٿان وڃي ڪڙڪيو. چانڊيا بہ سِر تان آهو پلي، ميدان ۾ لهي آيا ۽ وڏي دليريءَ سان جنگ ڪرڻ لڳا. هنن سمجهيو تہ هيءُ لشڪر بہ حيدر بيگ جي لشڪر وانگر بکر کان چڙهي آيو آهي، سو ڏاڍي همت ۽ حوصلي سان ويڙهہ ۾ جنبي ويا. ايتري ۾ خبر پين تہ هي بختيار بيگ ترڪمان، سيوهڻ جو حاڪم آهي. مظهر شاهجهانيءَ جو مصنف لکي ٿو تہ، "اها خبر پوڻ شرط هنن جا ڏڪر لڳي ويا، پوءِ بہ شاهي لشڪر سان چڱيون چوٽون کاڌائون." انت چانڊين هارايو ۽ سندن ڪيترا ڪونڊر ڪُسجي ويا ۽ ڪافي قيدي بڻيا. بختيار بيگ اڃ کان وڌيڪ قيدين جون مُنڊيون لاهي، ڪجهہ ٿورن بچيل قيدين سان گڏ پنهنجي ماڻهن هٿان مرزا انور ڏانهن ڏياري موڪليون.

اُن کان پوءِ بہ موندر خان جي جدوجهد ختم ڪانہ ٿي. هو 1038هـ تائين مختلف معرڪن ۽ جنگين ۾ مغلن سان مقابلو ڪندو رهيو. جڏهن 1038هـ ۾ محمد علي بندري بکر جو حاڪم ٿي آيو، تڏهن هڪ خونريز ويڙهہ کان پوءِ هن موندر خان جي زال ۽ ٻارن کي گرفتار ڪري، بکر جي قلعي ۾ آندو. زال جي گرفتاريءَ جو ٻڌي، موندر خان هلي اچي مغلن وٽ پيش پيو. جتي مغلن کيس بکر جي قلعي ۾ قيد ڪري رکيو. پانڌجي ٿو تہ هو اُتي ئي مري ويو.

***

توتان نوحاڻي

1001ھ ۾ مغلن طرفان بختيار بيگ سيوهڙ جو صوبيدار ٿي آيو. هن ايندي شرط سنڌي ماڻهن جي مغلن خلاف آزاديءَ جي تحريڪ ۽ چرپر کي طاقت ۽ تشدد ذريعي ختم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ هن اُنڑن، نومڑين ۽ نوحاڻين تي حملا ڪيا. جواب ۾ سنڌي ماڻهن پنهنجي وَس ۽ وِت آهر هُن جي لشڪر ڪشين سان واهه جون چڪريون ۽ چوٽون ڪاڌيون، مات ڏيا ۽ به مُنهن نہ موڙيائون.

صدين کان بلوچن جو نوحاڻي قبيلو، هاڻوڪي دادو ضلعي جي نئينگ ڳوٺ ۾ رهندو پئي آيو ۽ ايا تائين اُتي موجود آهي. اُهي سرڪش ۽ اردڙا ٻروچ، پنهنجي جسم وانگر دل جا به پهاڙ هئا. هنن مغل شاهيءَ جي ڪٽڪن تي اڪ ئي نہ ٿي چنڊي ۽ پوريءَ ريت مغلن سان عدم تعاون ڪندا ٿي رهيا. جهڙوڪر هنن مغلن سان سول نافرمانيءَ جي هڪ محدود شڪل وارو رويو ۽ رستو اختيار ڪري ڇڏيو هو. نوحاڻين جي اها روش، مغلن کي ڪين آئڙي، تن نوحاڻين کي سيکت ڏيڻ لاءِ مٿن حملو ڪري ڏنو. انهيءَ ويڑهه ۾ نوحاڻين جا سترهن جنگي سردار شهيد ٿي ويا. اُنهن ۾ **توتان نوحاڻي**، قومي آزاديءَ جي حاصلات لاءِ ڏاڍيءَ همت ۽ بي خوفيءَ سان وڙهيو ۽ مغل فوج جا ڪيترائي سپاهي قتل ڪري ڇڏيائين.

مظهر شاهجهانيءَ وارو لکي ٿو ته: "نيٺ رحمان قلي وجي توتان سان اٽڪيو. توتان هڪل ڪري، رحمان قليءَ جي پنيان پيو. رحمان قلي وجي پَٺ تي ڪريو ۽ ٻئي ڇڪا پاڻ ۾ ڳنڍجي پيا. رحمان قلي مغل سپاهي زرهه بند هو، تنهن ڪري توتان جو وار مٿس ڪارگر نہ پئي ٿي سگهيو. هوڏانهن رحمان قليءَ جا ڏڪ ٻروچ ڪي چڀرندا ٿي ويا. آخر ٻروچ جا پساهه پورا ٿي ويا."

اها روايت مظهر شاهجهانيءَ جي آهي. اُنهيءَ تاريخ جي سنڌيڪار محترم نياز همايونيءَ، سنڌي ترجمي جي حاشيي ۾ مولوي خان محمد نوحاڻيءَ نئينگ واري (*) جي روايت نقل ڪندي لکيو آهي ته: "توتان هڪ بهادر ٻروچ هو، جنهن پنهنجي مائٽ موندر ۽ چڪي خاصخيليءَ سان گڏجي مقابلو ڪيو. اُنهيءَ جنگ جي باري ۾ سگهڙن جا ڪيئي بيت مشهور آهن، جهڙوڪ:

ڏڙ ڏُٻيو، سر لٽيو، پوءِ چڪي هنيون چار،

توتان جي ترار، موندر مست ملهائيو!

نئينگ کان ڏيڍ ميل ڏکڻ طرف هڪ تاريخي قبرستان اجا تائين موجود آهي، جنهن ۾ انهن جهونجهارن جون قبرون نشانبر آهن.“

(*) مولوي حاجي خان محمد رڳو نالي جو مولوي آهي. هي صاحب، راقم جو بہ انتهائي پيارو ۽ قربائتو دوست آهي. انهن تاريخي جاين ڏسڻ ۽ سندس نايابَ کتب خاني جي ديدار لاءِ کيترا دفعا دعوت ڏني اٿس. پر واندڪائي نہ ملڻ سبب وڃي نہ سگهيو آهيان.

ناتالو نوحاڻي

توتان نوحاڻي واريءَ مشهور جنگ کان پوءِ، نئينگ وارا نوحاڻي پنهنجي گهٽ تعداد ۽ دشمن جي بي پناهه طاقت ڏسي، مغلن جي آڻ مجي ويهي رهيا هئا. ڏل ڏيڻ سان گڏ ڪڏهن ڪڏهن جنگين ۾ مغلن جي مدد پڻ ڪندا هئا. پر نوحاڻي بروچن جي انهيءَ روش کي ڪن مغلن، سميجن واري وقتي مات سمجهيو. ان ڪري هنن سيوهڻ جي مغل جاگيردار کي نوحاڻين تي حملي لاءِ تيار ڪيو. مغل جاگيردار، سنئون سڌو بروچن تي حملي ڪرڻ بجاءِ پنهنجي روايتي ميڪر ۽ فريب کان ڪم وٺندي، ظاهر اهو ڪيو ته هُو سميجن تي حملي لاءِ تياري ڪري رهيو آهي. اُن بهاني سان هو منديجيءَ واري گهيڙ وٽ اچي وينو. اتان اڳينءَ نماز جو نوحاڻين تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪري نڪتو. هوڏانهن ويچارن نوحاڻين کي نڪا جن نه ڪن ته ڪو مغل حملو ڪرڻ وارا آهه، سو بيپرواهه ٿيو سُتا پيا هئا. اوچتو اسر مهل سُتل نوحاڻين تي مغل لشڪر اچي ڪڙڪو ڪيو. تڙ تڪڙ ۾ نوحاڻين جو چگو مڙس ناتالو نوحاڻي ماڻهو گڏ ڪري ميدان ۾ لهي آيو ۽ جنگ ۾ جُنبي ويو. پر ڪٿي ننڍ مان اُتيل بي هٿيار ماڻهو ۽ ڪٿي باقاعدي هڪ خونخوار تيار فوج. ان جي باوجود نوحاڻين واهه جو مُڙسي ڏيکاري. ناتالو پاڻ، پائرن، پُٽن ۽ پنجاهه ساٿين سميت ڪيترن مغلن کي قتل ڪرڻ کان پوءِ وڃي مالڪ کي مڙيو. باقي مَردن، عورتن، ٻارن ٻچن، پوڙهن ۽ ڪٽيلن جنگ جي باهه مان ڀڄي وڃي جبل ۾ جان بچائي. اُن ڏينهن کان وٺي نوحاڻين کي پَڪ ٿي ويئي ته غير ملڪي آقائن تي ڪڏهن به پروسو ڪري نه ٿو سگهجي. ان ڪري وطن لاءِ وڙهندڙ طاقتن کان الڳ ٿي ويهي رهڻ نه رڳو پنهنجو پاڻ کي تباهيءَ جي منهن ۾ وجهڻو آهي، پر دشمن کي به مضبوط ڪرڻو آهي. تنهنڪري، اُهي پنهنجا ماڳ ڇڏي، وڃي جبل ۾ نومڙين سان مِليا ۽ مغلن لاءِ تباهيءَ ۽ موت جا فرشتا بڻجي ويا. بقول يوسف ميرڪ ته: ’ انهن سَن ۽ حويلي پرڳڻي کي تباهه ڪري ڇڏيو.‘

”دين ڌرم جي دوکي لُٽجي، نيٺ اسان اک ڪولي اچي،

سنڌ سوا بي ڳالهه نه ٿيندي، پلي ته سامهون گولي اچي.“

***

قاسم باريجو

سنڌي عوام جي قتلام ۾ غير ملڪي حملي آورن جتي وسان ڪين گهٽايو، اُتي هتي جي مقامي عالم ۽ دانشور به غير مُلڪي آقائن کي راضي رکڻ ۽ خوش ڪرڻ لاءِ سنڌي عوام جي بي دردانہ قتل ۽ غارتگيريءَ لاءِ پنهنجا قيمتي مشورا ۽ سياسي بصيرت مفت ۾ مغل سردارن جي حضور ۾ پئي نچاور ڪئي آهي.

سنڌ جي تاريخ تي بهترين ڪتاب "مظهر شاهجهاني" لکندڙ، يوسف ميرڪ، جتي احمد بيگ جهڙي شيطان صفت کي گاريون ڏنيون آهن. اُتي تسبيح پڻيان ترار لکائيندڙ شمشير بيگ کي سنڌين جي قتل ۽ غارتگيريءَ جا قيمتي مشورا ڏيندو رهيو آهي. سندس مشورن تي قتل ٿيل سنڌين جو تعداد ڪتاب جي مُنڊ ۾ لکيو ويو آهي. هتي جنهن سنڌي سرويچ **قاسم باريجي** جو ذڪر ڪري رهيو آهيان، اُن کي به يوسف ميرڪ جي مشوري تي سندس قبيلي ۽ ڪٽنب سميت قتل ڪيو ويو هو. قاسم باريجي جو ڏوهہ صرف ايترو هو تہ هن پنهنجي قبيلي جي ماڻهن سان گڏجي، اُن ظالمانہ ۽ غاصبانہ نظام کي مڃڻ کان انڪار ڪيو هو، جيڪو آگري مان سنڌ تي مسلط ڪيو ويو هو.

قاسم باريجو، ان وقت جي بوبڪ پرڳڻي جي جبل واري حصي جي پرسان رهندڙ هو. هن شمشير بيگ طرفان مڙهيل اجائي ۽ ناجائز دِل ڏيڻ کان انڪار ڪيو، جنهن تي شمشير بيگ، يوسف ميرڪ کان پڇيو تہ هاڻي ڇا ڪرڻ گهرجي. اُن صلاح جو جيڪو جواب يوسف ميرڪ ڏنو. اُن متعلق هو پاڻ لکي ٿو:

"مون ورندي ڏني تہ جيڪڏهن چاندين وانگر هنن تي به منزلون ڪري چڙهائي ڪندين تہ ڪجهہ ڪين ورندو. هنن جا گهَٽ ڏکيا آهن. سندن ڳوٺ هتان پنجن پهرن جي پنڌ تي آهي، جي اُتي يڪو چڙهي هلين تہ ڪجهہ نہ ڪجهہ ٿي سگهي ٿو."

شمشير خان، يوسف ميرڪ جي اِها صلاح قبول ڪري، سڄي رات پنڌ ڪري، اَسر ويلي وڃي باريجن تي ڪڙڪيو. ٻنهي ڌُرين ۾ سخت جنگ لڳي، جنهن ۾ باريجن جو سردار قاسم باريجو پنهنجن پُٽن ۽ ساٿين سميت انتهائي سورهيائيءَ سان وڙهندي شهيد ٿي ويو.

***

مير پنهور

تاريخ مظهر شاهجهاني پڑهندي، اسان کي اها خبر پوي ٿي ته سنڌ جو پنهور قبيلو گهڻو ڪري مغلن سان ويڙهه کان پري هو. الٽو ڪڏهن ڪڏهن اهو قبيلو سنڌين ۽ مغلن جو ٻانهن ٻيلي بہ ٿيندو هو. ان جي باوجود، انهيءَ قبيلي ۾ ڪجهه اهڙا بہ ماڻهو هئا، جن مغلن ۽ سندن ڪارندن کي نفرت ۽ حقارت سان ڏٺو ٿي. جڏهن مغل ڪارندن جون ارڏايون ۽ اُرهه زورايون وڌي ٿي ويئون ته پنهورن بہ سِر تريءَ تي رکي، سندن اُرهه زوراين جو مُنهن ٽوڙ جواب ٿي ڏنو. انهيءَ سلسلي ۾ پنهورن جي هڪ سردار، عيسيٰ پنهور جي پُٽ مير پنهور جي بهادرانہ شهادت ۽ مغلن سان دليرانہ جنگ جو واقعو، خاصي اهميت رکي ٿو. جيتوٽيڪ اُن واقعي جو پس منظر هڪ معمولي ڳالهہ تي بنياد رکي ٿو. تاهم نفرت جو اظهار معمولي ڳالهين ۽ شين جي بهاني بازيءَ جو ڳولائو رهندو آهي.

ٿيو هيئن جو، جڏهن سيوهڙ پرڳڻي جو ڪجهه حصو گهورئي هندوءَ کي مليو، تڏهن هن پنهنجي پُٽ ماڻڪ کي اهو حصو سنيال لاءِ ڏنو، ماڻڪ انتهائي سرڪش، مغرور ۽ عام مغل ڪارندن وانگر ٽرڙو هو. هن کان هڪ ڀيري سواريءَ دوران سندس چهبڪ هٿ مان ڪري پيو. ان تي هن پنهورن جي سردار عيسيٰ کي چيو ته "منهنجو چهبڪ کڻي ڏي." تنهن تي عيسيٰ پنهنجي ماڻهوءَ کي چيو ته 'واڻئي جي تارازيءَ جي ڳڻي ڪري پيئي آهي، سا کڻي ڏينس.' ماڻڪ، اهي اکر دل ۾ رکيا. هڪ ڏينهن هن پنهورن کي مهمانيءَ جو فريب ڏيئي پاڻ وٽ گهرايو. پنهور جيئن وٽس پهتا ته هن سيني کي قيد ڪري، ڳاهن واري قلعي ۾ رکيو. سيني سردارن کي هٿيڪو ڪري، پنهنجو لشڪر وني وڃي عيسيٰ پنهور جي ماڳ تي ڪڙڪيو. اهو حال ڏسي، عيسيٰ پنهور جي پُٽ مير پنهور، تڙ تڪڙ ۾ ماڻهو گڏ ڪري مغلن سان ويڙهه جو اعلان ڪيو. ٻنهي ڌرين ۾ زبردست جنگ لڳي. پنهورن سِر تريءَ تي رکي، پاڻ ملهائڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو. هنن آخري ماڻهوءَ ۽ آخري پساهہ تائين وڙهڻ جو پختو ارادو ڪيو. وڙهندي وڙهندي نوجوان مير پنهور پنهنجي ننگ ۽ ناموس تان قربان ٿي ويو. ماڻڪ، مير پنهور جي سِسي وڌي سندس پوڙهي پيءُ سردار عيسيٰ وٽ ڳاهن واري قلعي ۾ کڻي ويو. قيدي پيءُ جِي جهونجهار پُٽ جي چهري تي نظر پئي، تہ جڏڪ سورهيہ پُٽ جي سِسي ڪيس چئي رهي هجي:

"بابا! غيرتمند ۽ بهادر پُٽ، قيدي پيئرن وٽ هن ريت ايندا آهن."

***

دائود شورو

حيدرآباد کان دادوءَ ويندي، اندس هاءِ وي تي هڪڙو ننڍڙو ڳوٺڙو، خاڻوٽ، ۽ مانجهند جي وچ تي موجود آهي. رودِ جي کاٻي پاسي هڪ ننڍي هوتل ۽ ساڄي طرف هڪ بوردِ لڳل آهي، جنهن تي لکيل آهي: "ڳوٺ ڄام خاصائي شورو" اِنهيءَ بوردِ ۽ ڳوٺ وٽان لنگهندي، لکها سنڌ واسين کڏهن اهو سوچيو ۽ کونہ هوندو تہ هيءُ ننڍڙو ڳوٺڙو سنڌ جي ڦٽيل تاريخ ۾ هن سر زمين جي آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ جي بي مثال جدوجهد جو شاندار مورچو رهيو هوندو ۽ ان ڳوٺ جي رهواسين، سيوهڻ ۽ ٺٽي جي وچ ۾ خشڪيءَ ۽ درياءِ رستي تي هر وقت موت جا ملائڪ ويهاريا هوندا- ۽ کڏهن انهيءَ ڳوٺ ۾ هن ماتر پوميءَ جا سوين وِير سنڌ جي شينهن پُٽ، **دائود شوري** جي اڳواڻيءَ ۾ آزاديءَ جي جهنڊن وانگر سر بلند رهيا هوندا!

انهيءَ ڳوٺ جي شورن ۽ هوسڙن، ملاحن، ٺٽي جي فوجدار خسرو بيگ جي پُٽ کي سندس لشکر سميت ناس ڪري ڇڏيو هو. انهن جي جنگ جو طريقہ ڪار ان دور جي ڇاپا مار جنگ وارو هو. هنن تي جڏهن مغل فوج باقائدي چڙهائي ڪندي هئي تہ جبلن ۾ روپوش ٿي ويندا هئا.

ان واقعي کان پوءِ مغلن جي موڪليل صوبيدار سائين ڏنہ ۽ سندس پاءُ شجاعت راءِ کي انهيءَ رستي سان سيوهڻ ويندي فوج سميت، شورن قتل ڪري ڇڏيو هو. انهن جو سمورو سامان، زريءَ پريل ڪپڙا، خُرجينون، نغارا ۽ عربي گهوڙا ۽ پنهنجي قبضي ۾ ڪيا هئائون.

جڏهن شمشير بيگ اوزبڪ، ٺٽي جو صوبيدار مقرر ٿيو، تڏهن سيوهڻ جي جاگير مرزا دوست محمد ۽ مير ابوالبقا کي ملي. هڪ دفعي اُنهن پنهنجي هڪ چاڪر، محبت جي هٿان نار جي گدرن جي ٻيڙي پرائي، درياهہ جي رستي شمشير خان ۽ مظفر خان ڏانهن ٺٽي موڪلي. جيئن ئي اُها ٻيڙي ٺٽي ويندي خاصائي شوري جي ڳوٺ جي پرسان پهتي تہ دائود شوري جي هوسڙن ملاحن ان تي حملو ڪيو. محبت خان کي سپاهين سميت قتل ڪري، گدرا ۽ ٻيو سامان وڃي دائود جي حوالي ڪيائون. مير ابوالبقا کي جڏهن اها خبر پئي تہ ڪيس ڇُوچڙيون وڻي ويون. هو ان ئي ڏينهن سانجهيءَ نماز مهل سيوهڻ مان ٻيڙين ۾ سوار ٿي، ٽي پهر رات جي پنڌ هٽي، پوئين پهر اچي خاصائي شورن تي ڪڙڪيو. دائود شوري کي مغل سپاهہ جي يلغار جي سُڌِ اڳ ۾ پئجي چڪي هئي، سو پنهنجو آل عيال وڻي، جبل ڏانهن روانو ٿي چڪو هو. مغل لشکر ڳوٺ کي باهيون ڏئي، رهيل سهيل معذور ۽ پوڙهن

شورن ۽ هوسڙن کي قتل ڪري، ٻين کي قيدي بڻائي، ڏاڙيلن وانگر ڳوٺ کي ڦري، روانو ٿي ويو. مغلن جي موٽي وڃڻ کان پوءِ دائود وري ساڳيءَ جاءِ تي وينو.

مير ابوالبقا کان پوءِ شاهه خواجه سيوهڻ جو صوبيدار ٿي آيو. هن جي دور ۾ به دائود شوري جون مغلن سان چڪريون جاري رهيون ۽ سندس ڳوٺ خاصائي شورو مغلن جي خلاف چاڪر هالا جي پرڳڻي جي سنڌين جي بغاوتن ۽ لڙاين جو مرڪز رهيو. اهو ڳوٺ، شاهه خواجه جي جاگير ۾ هو، جتان ڪيس هڪ پائي به ڏل وصول نه ٿي ٿِي. تاريخ ۾ آهي ته اُنهن شورن جو مُنهن سدائين جهيڙن ۾ هوندو هو ۽ ڏل ڏيڻ کان آڳونو ڏيکاريو وينا هوندا هئا. ان ڪري، شاهه خواجه انتهائي رازداريءَ ۽ ڳجهه ڳوهه ۾ شورن تي حملو ڪيو. اتفاق سان دائود پاڻ موجود نه هو، ان ڪري لڙائيءَ جو پورو انتظام نه ٿي سگهيو. دائود جي پر پُٽ ڪيترا شورا قتل ۽ ڪيترا قيد ٿيا. مغل سپاهين، دائود جي غير حاضريءَ جو فائدو ونڊي، دائود شوري جي زال کي گرفتار ڪيو. شاهه خواجه اهي قيدي ونڊي سيوهڻ آيو. دائود شورو پنهنجي زال ۽ ساٿين جي گرفتاريءَ جو ٻڌي سيوهڻ اچي مغلن جي پيش پيو. جڏهن هن پنهنجي اکين سان پنهنجي زال ٻَڌل ڏٺي، تڏهن مغلن جي آڏ مڃي، پنهنجي زال ۽ ساٿين کي آزاد ڪرايائين.

***

اسماعيل شورو

هندوستان ۾ مغل بادشاهه اڪبر، مقامي شورشن ۽ سازشن کي ٻُنجو ڏيڻ کان پوءِ پر وارن ملڪن کي فتح ڪرڻ جي تياري ڪئي. انهيءَ سلسلي ۾ هن پنهنجي استاد ۽ سرپرست بيرم خان جي پُٽ عبدالرحيم خان خانان کي وڏو لشڪر ڏئي سنڌ فتح ڪرڻ جو حُڪم ڪيو، مرزا عبدالرحيم خان خانان مغلن جو شاهي لشڪر وٺي سنه 998هـ ۾ سنڌ تي حملو ڪيو، سنڌ تي ان وقت ترخان گهراڻي جو آخري حاڪم مرزا جاني بيگ حڪومت ڪري رهيو هو.

مرزا جاني بيگ لاءِ تاريخدانن جو چوڻ آهي تہ هو ترخان گهراڻي جي سپني حاڪمن مان چگو، سلچٹو، سمجهدار ۽ بهادر حاڪم هو. هن جي ماءُ سنڌياڻي هئي ۽ سندس گهر ۾ بہ سنڌي عورت هئي، جنهن انڑپور وٽ تلوار ڪٹي مغلن سان مقابلو ڪيو هو. مغلن جي حملي وقت جاني بيگ 35 هزار لشڪر وٺي خان خانان جي سامهون ٿيو. جاني بيگ جي ان لشڪر ۾ 20هزار ارغون ۽ ترخان ۽ 15 هزار سنڌي هئا. مغلن ۽ جاني بيگ جو مقابلو پورو هڪ سال هلندو رهيو، جنهن ۾ آخري جنگ لڪيءَ وٽ لڳي. جنهن ۾ 2 هزار سنڌي ۽ 5 هزار مغل مئا. انهيءَ جنگ ۾ جاني بيگ کي شڪست آئي ۽ هوڏانهن مغلن جا بہ بہ وڏا نامور جرنيل لڪيءَ وٽ مارجي ويا، جن ۾ اڪبر جي مشهور رَتن راجا توڊر مل جو پُٽ ڌارو مل بہ هئو. جاني بيگ جي شڪست کائڻ ۽ مغلن جي مڪمل قبضي کان پوءِ بہ سنڌي ماڻهو هڪ سؤ سالن تائين ٻاهرين غاصبن ۽ لٽيرن جو وڏي بهادري ۽ همت سان مقابلو ڪندا رهيا. ان سلسلي ۾ سنڌ جي هر ذات، پاڙي، قبيلي ۽ راڄ، بي پناهه حب الوطنيءَ جو ثبوت ڏيندي پنهنجو پاڻ ملهايو. تاهم اهي سڀ ذاتيون، پاڙا، قبيلا ۽ راڄ ڪنهن مرڪزي تنظيم، قيادت ۽ نظام نہ هئڻ ڪري، ڇڙوڇڙ، اڪيلا ۽ بي يارو مددگار وڙهندا رهيا. نتيجي طور مغل سامراج جي وڏي، منظم ۽ جارح فوج کي شڪست ڏئي سنڌ مان نہ ڪڍي سگهيا. انهن ذاتين ۾ انهن جي سردارن جي بي پناهه قرباني ۽ جرئت جا داستان هن مادر وطن جي باڑيءَ باڑيءَ تي پکڙيا پيا آهن، جن کي گڏي هڪ تاريخي سلسلي ۾ ڳنڍي سنڌي عوام اڳيان پيش ڪرڻ جي ضرورت آهي. انهيءَ انتشار، اختلاف ۽ ڇڙوڇڙ واري حالت ۾ سنڌ جا ٽي قبيلا هئا، جن پاڻ ۾ مڪمل اتحاد، اتفاق ۽ يڪجهتيءَ جو مظاهرو ڪري، ڏهن هزارن جو لشڪر رضاڪارانہ بنياد تي تيار ڪيو، جو حالتن آهر جنگي حڪمت عمليون اختيار ڪندو وڙهندو رهيو. اهي ٽي قبيلا هئا، شورا، ٻَبر ۽ دَل، جن جو اتحاد مغل سامراج جي خلاف حب الوطنيءَ ۽ سنڌ دوستيءَ جي جذبي تي مبني هو. اهي ٽئي قبيلا سَن ڪان وٺي شال تائين پکڙيا پيا هئا ۽ انهيءَ پوري ايراضيءَ ۾ مغل سامراج جو جيئڻ، مسافري ڪرڻ ۽ امن سان ويهڻ جنجال ڪري ڇڏيو هئائون. ٽنهي قبيلن جي گڏيل لشڪر جو گهٽو ڪري

اڳواڻ اسماعيل شورو هوندو هو، جنهن پنهنجي حڪمت عمليءَ، ڏاهپ ۽ بهادريءَ سان مغلن کي ٽوڙ ڦٽايا؛ ۽ سنڌي حب الوطنيءَ جو مانُ مٽاهون ڪيو. اسماعيل شوري جي انهن ڇَڪرين مان ڪِن جو احوال هتي ڏجي ٿو:

(1) ترخانن جي پوئين دور ۾ مغلن جو اثر رسوخ وڌي ويو هو، جيڪو سنڌي ماڻهن لاءِ برداشت کان ٻاهر هو، ان ڪري هنن ترخانن تي حملا شروع ڪري ڏنا. انهيءَ سلسلي ۾ شورن جي، نٽي جي حاڪم خسرو بيگ سان اٽڪٻٽ ٿي پئي. خسرو بيگ شورن کي سيکٽ ڏيڻ لاءِ پنهنجي وڏي پُٽ رستم کي فوج ڏئي، سنڌي ماڻهن کي قتلام ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. نتيجي طور سنڌين ۽ نٽي جي فوج جي وچ ۾ خونخوار جنگ لڳي، جنهن ۾ رستم پنهنجيءَ فوج سميت قتل ٿي ويو ۽ سنڌي ماڻهن سوپ حاصل ڪئي. انهيءَ شڪست جو بڌي، نٽي جي حاڪمن، ان اڳينءَ فوج کان وڌيڪ فوج سنڌي ماڻهن تي چاڙهي موڪلي. ان فوج جو ٻُڌي شورا، نومڙيا ۽ ٻيون ذاتيون جبلن ۾ روپوش ٿي ويون. نٽي جي لشڪر بلوچستان جي سرحد تائين ڳولا ڪئي، پر سنڌي ماڻهن کي لهي نه سگهيو.

(2) جهانگير جي وقت ۾ مظفر خان معموريءَ کي نٽي جو حاڪم ڪري موڪليو ويو. ان وقت به نٽي جو گورنر خسرو بيگ هو ۽ سيوهڻ جو جاگيردار شمشير خان اوزبڪ هو. شمشير خان ٿي هزار ماڻهو مظفر خان سان گڏي نٽي موڪليا، ٻيو لشڪر اڳ ۾ ئي مظفر خان سان گڏ هو. ايترن گهڻن ماڻهن کي ڏسي، خسرو بيگ انهيءَ مصيبت کي ٽارڻ لاءِ دل ۾ پڻ پچائي، مظفر خان کي چيو ته "شورن، ٻَڌن ۽ دل ذات وارن تنگ ڪري ماريو آهي، اوهان مهرباني ڪري پاڻ سان آندل لشڪر کي انهن سرڪش ماڻهن کي سيکٽ ڏيڻ لاءِ چاڙهي موڪليو." مظفر خان اها ڳالهه منظور ڪئي ۽ مغلن جو لشڪر سنڌين سان وڙهڻ لاءِ روانو ٿيو. مغلن جي اچڻ جي خبر اسماعيل شوري ۽ سندس ساٿين کي اڳ ۾ ئي پهچي وئي هئي، سي به پنهنجو لشڪر تيار ڪري مغلن جو اڳ جهلي ويهي رهيا. سنڌين جي لشڪر جو تعداد يوسف ميرڪ (مظهر شاهجهاني جي مصنف) ڏهه هزار ٻڌايو آهي- به هزار سوار ۽ اٺ هزار پيادا. پر آءٌ سمجهان ٿو ته اهو تعداد مغلن جي شڪست کي فطري رنگ ڏيڻ لاءِ ٻڌايو ويو آهي.

ٻنهي لشڪرن جي دوبدو ٽيڻ کان اڳ سنڌين پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته اسان جي هر سوار سان گڏ چار پيادا ٽين؛ به سڄي ۽ به ڪٻي طرف، پوءِ مغلن سان باقائدي ويڙهه ڪجي. مظهر شاهجهانيءَ وارو لکي ٿو ته سنڌي پيادن مغلن جي سوارن کي گهوڙن تان هيٺ ڪيرائي قتل ڪرڻ شروع ڪيو ۽ مغلن جا ڪيترائي ماڻهو قتل ٿيا؛ جن ۾ مغلن جو هڪ ڏاڙيل

بهادر خواجہ محمد سلطان اوزبڪ بہ شامل هئو. رهيل مغل لشڪر پاڇ ڪائي وڃي نيرون ڪوٽ جي قلعي ۾ پناهہ ورتي. اهڙي طريقي سان سنڌي، مغلن کي ميدان جنگ ۾ شڪست ڏيڻ ڪان پوءِ، قلعي جو گهيرو ڪري اُن وقت تائين وينا رهيا، جيسين تائين نٽي ۽ سيوهڻ مان بيڻاهہ لشڪر اچي نہ ڪڙڪيا. انهن فوجن جي اچڻ ڪانپوءِ سنڌي لشڪر قلعي جو گهيرو ڇڏي وري جبلن ۾ گم ٿي ويو.

(3) اهو ڏڪ اهڙو نہ هئو، جنهن کي مغل آسانيءَ سان وساري ڇڏين. ان ڪري نٽي جي گورنر مظفر خان نٽي ۾ موجود لشڪر ساڻ ڪري شورن، ٻٻرن ۽ دَل ذات وارن کي همیشه لاءِ ختم ڪرڻ خاطر "شال" تي زورائتو ۽ پرپور حملو ڪيو. مظفر خان جو لشڪر جيئن شال جي ويجهو پهتو تيئن سنڌين جو لشڪر مناهين دل جي اڳواڻيءَ هيٺ مغلن جي سامهون ٿيو. مغل لشڪر جي ويجهي اچڻ تي سنڌين واڇوڙي واريءَ تيزيءَ سان مغلن تي حملو ڪري ڪيترا ماڻهو قتل ڪيا ۽ هنن کي پٺتي هٽڻ تي مجبور ڪيو. سنڌين جي اها بهادري ڏسي، مغلن جو بهترين سپهہ سالار مظفر خان اڳتي وڌڻ جو حوصلو هاري، اُتي ڇانوڻي هڻي ويهي رهيو. سنڌين ڇٽي پاسن کان حملا ڪري، مغل فوج جي رسد جا رستا ڪٽي ڇڏيا. اهو سلسلو ڪيترن ڏينهن تائين هلندو رهيو. ايتري ۾ نٽي ۽ بدين کان مغلن جي مدد لاءِ نيون فوجون رَسي ويون، جن جي اچڻ سان سنڌين ۽ مغلن ۾ سڌي جنگ شروع ٿي وئي. انهيءَ معرڪي ۾ بيشمار مرد، عورتون ۽ ٻار قتل ٿيا، پر اسماعيل شورو پنهنجو جٿو وٺي وري بہ نڪري وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. ان جنگ ڪان پوءِ واپس ورندي، مغلن حميد شوري سان جنگ ڪئي، جنهن ۾ حميد شوري هارايو. پر بدين جي جاگيردار مير ابوالبقا جو پاڻ نُورالله ڪيترن ٻين سپاهين سان گڏ سنڌين جي هٿان قتل ٿي ويو.

(4) مغلن سان جنگين دوران بابو نالي هڪ پليجو سردار سنڌي ماڻهن خلاف مغلن جو چاڙتو ۽ دلال بڻيل هو، هو نہ رڳو سنڌين جو ساٿ نہ ڏيندو هو، پر وطن دوست ۽ حريت پسند سنڌي سپاهين جي گسن، پنڌن، گهَٽن، گهيڙن ۽ نڪاڻن ڪان مغلن کي واقف ڪندو رهندو هو. بابو پليجي، ٻَٻرن جي هڪ راڄ کي پنهنجي پرسان اچي رهايو ۽ هنن کي يقين ڏياريائين تہ توهان جو ڪو وار ونگو نہ ڪندو. هنن کي انهيءَ دلبي ۾ رکي، ٻئي پاسي مغل فوج کي راتو واهہ چاڙهي، اُنهن ٻَٻرن جي راڄ کي قتل ڪرائي ڇڏيائين.

شورن، بابو پليجي جي انهن بدمعاشين، وطن فروشين ۽ غدارين جي سزا ڏيڻ جو فيصلو ڪيو. هڪ طرف تہ هنن بابوءَ جون ٻنيون ٻارا ۽ باغ ساڙائي ناس ڪرائي ڇڏيا ۽ ٻئي طرف ان پوري علائقي ۾ ڪنهن بہ مغل ۽ ان جي چاڙتي کي زنده نہ ڇڏڻ جو قسم کنيو. اِهي خبرون نٽي ۾

مظفر خان کي پهتيون. هن بابو پليجي جي صلاح سان پنهنجي سوٽ مرزا محمد کي وڏو لشکر ڏئي اسماعيل شوري کي ختم ڪرڻ لاءِ موڪليو. مرزا محمد شاهي لشکر سان اوچتو اچي ڪڙڪيو.

سنڌين جي عادت هوندي هئي تہ مغلن سان مقابلي وقت پنهنجو آل اولاد ۽ مال متاع جبلن ڏانهن موڪلي ڇڏيندا هئا ۽ صرف مرد ماڻهو ميدان ۾ رهجي ويندا هئا. جڏهن مغلن جو لشکر بي خبريءَ ۾ اوچتو اچي ڪڙڪيو، تڏهن اسماعيل شوري گهٽن ماڻهن کي مال متاع ۽ آل اولاد کي جبلن ڏانهن موڪلڻ جي ڪم سان لڳايو ۽ پاڻ ڪن ماڻهن سان گڏجي مغل لشکر سان مقابلو ڪرڻ لڳو، نتيجي طور نہ مال متاع نڪري سگهيو ۽ نہ وري سنڌي سورهين جو هي مختصر جٿو حملي آورن جي سيلاب کي روڪي سگهيو.

اسماعيل شورو ڏارين سان وڙهندي 1025هـ ۾ مادر سنڌ جي حفاظت ڪندي شهيد ٿي ويو. مغلن سامان ڦريو، گهرن کي باهيون ڏنيون ۽ بيشمار سنڌي ماڻهن کي قيد ڪيو. اهڙي طريقي سان 30 سالن تائين مغل سامراج جي خلاف جدوجهد ڪندي، اسماعيل شوري پنهنجي حب الوطني ۽ قومي غيرت جو لافاني ۽ لاثاني سبق، سنڌي قوم جي ماڻهن لاءِ قائم ڪيو.

***

جهونجهار شورو

جهونجهار شورو، سنڌ جي سورهيه سرواڻ اساعيل شوري جو پُٽ هو. اسماعيل شورو سنڌ جي لاءِ مغلن سان وڙهندي شهيد ٿي ويو هو.

سنڌ جي آزاديءَ ۽ حُريت جي جيڪا شمع سنڌ جي لافاني عظيم انسان، اسماعيل شوري، پنهنجي رَت سان روشن ڪئي هئي، سا سندس شهادت کان پوءِ وِسامي ڪانه ويئي- پر بقول شاعر:

جي راهه اجل ڪنهن ورتي آ،

هن يونءِ ڪئي ٻِي پرتي آ!

اسماعيل شوري کان پوءِ سندس پُٽ جهونجهار شوري، آزاديءَ جي جهنڊي کي بلند رکڻ جو پڪو ارادو ڪيو. هن پنهنجي ٽڙيل پکڙيل ساٿين کي گڏ ڪري، مغلن سان ويڙهه جو سلسلو جاري رکيو. پنهنجي پيءُ وانگر هن جي ڪردار جي خاص خوبي هئي، **آڻ نه مجڻ، دشمن جي اڳيان هٿيار ڦِٽا نه ڪرڻ، پنهنجي مادر وطن جي آزاديءَ واري حق تان هٽ نه ڪڍ ۽ مغل شاهيءَ جا سنڌ مان ٽڏا پَٽڻ.** انهيءَ مقصد جي راهه ۾ هن نوجوان ۽ دلير انسان کي نه مغل سلطنت جي طاقتور فوج جو ڊپ هو ۽ نه وري سنڌين جا باهمي اختلاف ئي هن جي حوصلي کي پست ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهيا. هو هڪ اهڙو نوجوان هو، جنهن جي ذهن ۾ بغاوت، حوصلو ۽ همت، روز نوان، تازا ۽ توانا ٿيندا رهيا ٿي. جيتوڻيڪ جهونجهار شوري جي ڪارنامن ۽ ڪاوشن جي تفصيل کي تاريخ ۾ بلڪل نظر انداز ڪيو ويو آهي، صرف ان آخري معرڪي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ هو گرفتار ٿيو. انهيءَ واقعي متعلق مظهر شاهجهانيءَ لکيو آهي ته:

”جڏهن 1028هـ ۾ سيد بايزيد نڪتي جو صوبيدار ٿيو، تڏهن هن سان سندس پُٽ به هئا، جيڪي ڏاڍا چالاڪ هئا. جهانگير بادشاهه هنن کي حڪم ڏنو هو ته اُهي، جابلو ماڻهن جي ڪَن مهٽ ڪن. (*) جهانگير جي حڪم جي بجا آوري ڪندي، سيد بايزيد جا پُٽ، مغل سپاهين جي لوڏ وٺي، شورن ۽ دَلن تي ڪاهي آيا، جيڪي جبل جي پاسي ۾ ٽڙيل پکڙيل هئا.“

جيئن شڪار گاهن ۾ شڪار ڪيو ويندو آهي، تيئن سنڌي ماڻهن جو گهيرو ڪيو ويو. سنڌين به سندرا ساهي مُغلن جو مقابلو ڪيو. ٻنهي ڌرين جا ڪيترا ماڻهو قتل ٿيا. نيٺ صُلح جي بهاني دغا سان جهونجهار شورو به گرفتار ٿي پيو. جهونجهار جي گرفتاريءَ کان پوءِ ٻين ڪيترن ماڻهن کي قتل ۽ گرفتار ڪري، ڳوٺن جو سامان سڙو لُٽي، باهيون ڏنيون ويون.

جهُونجهار شوري اهڙيءَ دغا سان گرفتار ٿيڻ کان پوءِ بيوسيءَ واري حالت ۾ به مغلن جو فرمانبردار ٿي ويهي رهڻ کان انکار ڪيو. نتيجي طور ڪيس نٽي جي جيل ۾ وجهي، اذيت ۽ عذاب جا وحشيانہ طريقا استعمال ڪرڻ سان گڏ لالچ ۽ لوڀ به ڏنا ويا. پر هن سورهيہ سنڌيءَ مصيبتن تي ٽهڪ ڏنا ۽ لالچن کي انتهائي حقارت سان ٺُڪرائي ڇڏيو، ۽ عذاب سهندي نٽي جي جيل ۾ شهيد ٿي ويو.

(*) هن نندي کنڊ جي بادشاهہ طرفان بذات خود حڪم ڏيڻ ثابت ٿو ڪري تہ چاڪر هالا پرڳڻي جي عوام جي جدوجهد دهليءَ جي ديوارن کي ٽرٽلي ۾ وجهي ڇڏيو هو.

***

يوسف سميجو

هي سن 1208ھ آهي. سنڌ مڪمل طور مغل شاهيءَ جي قبضي ۾ تسلط هيٺ اچي چُڪي آهي. پوري ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سنڌي عوام خلاف مغل نوابن طرفان رَت ۽ باهه جي راند جاري آهي. قابض قوتن طرفان سنڌين جون تباهيون بربادیون جاري آهن تہ هوڏانهن سنڌي عوام جو ڏارين خلاف بغاوت جو جذبو ۽ جوان آهي. جيڪو ۽ مغل نواب نٿي بدلي ٿي اچي ٿو، اُن کي سپ کان پهرين سنڌ جي هڪ باغي، ارڏي، دلير ۽ محب وطن قبيلي سميجي جي خاتمي لاءِ خاص هدايتون ڏنيون ٿيون وڃن.

اهڙي قسم جون هدايتون ڪٽي، 1208ھ ۾ مرزا حسام الدين مرتضيٰ نٿي پهچي ٿو. ڪيس ٻڌايو وڃي ٿو تہ نصرپور پرڳڻو، جنهن جي پيداوار وِيهه لک جهانگيري روپيا ٿيندي هئي ۽ جنهن پرڳڻي صرف هڪ سال ۾ يارهن هزار خرار اناج ڊل طور ڏنو هو. اُن پرڳڻي ۾ اڄ ويراني آهي ۽ سرڪار کي هڪ ڪوڏي ۽ وصول نٿي ٿئي. انهيءَ ساري گڙ ٻڙ جو ذميوار، سميجي قبيلي جو چڱو مڙس يوسف سميجو آهي. اِها خبر ٻُڌڻ شرط حسام الدين پنهنجي پُٽ صمصام الدولہ کي سميجن مٿان مقرر ڪيو. صمصام الدولہ نصرپور پرڳڻي پهچي، هالن لڳ نٽِيءَ جي ڳوٺ ۾ ڊاهو ڪيو. هيءُ ڳوٺ، هالن کان هڪ ميل پنڌ تي خُود هالن جيڏو ئي هو. هن ڳوٺ وٽ ڪڏون ڪوٽي، مورچا قائم ڪيا ۽ هالن جي ٽاڪيدار موسيٰ خان افغان سان هڪ جٽو فوج جو ڳڏي، ڪيس سميجن تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ موڪليو. انهيءَ وچ ۾ يوسف کي سندس جاسوسن اڳواٽ ئي مغلن جي حملي جو ٻُڌائي ڇڏيو هو. جڏهن سڃي مغل فوج اُنهن آزاديءَ جي پروانن کي ختم ڪرڻ لاءِ مينهن واڇ ڪندي روانو ٿي، تڏهن يوسف سميجي پنهنجي جنگي حڪمت عمليءَ تي عمل ڪندي، ڳوٺ خالي ڪرائي، جنگي جوانن کي مغل فوج جي لنگهہ جي چوڌاري جهنگل ۾ لڪائي ويهاري ڇڏيو. جيئن ئي مغل فوج سميجن جي ڳوٺ کي ويران ڏسي موٽ ڪاڏي، تيئن ئي يوسف پنهنجي ساٿين سميت بکايل شينهن وانگر مٿن حملو ڪيو. محب وطن سپاهه جو هيءُ حملو مغل فوج لاءِ موت جو طوفان ثابت ٿيو ۽ ڏسندي ئي ڏسندي مغل سپاهه جي لاشن جا ڍير لڳي ويا ۽ رهيل فوج پڇي وئي.

يوسف سميجو ٿَر جو معزز ۽ با اثر سردار هو. هُو مغل شاهيءَ جا پرڪار ڏسي، پنهنجي هر ذاتي شيءِ ڇڏي، ويڙهاڪ جٽن سان شامل ٿيو هو. سو انهيءَ معرڪي مان واندو ٿي، ڏينهن ڏني جو ڪيبرن جي مغل چوڪيءَ تي واڇوڙي وانگر وڃي ڪڙڪيو. اُتي مغلن طرفان مقرر ٿيل سپني ماڻهن کي سندن تمندار حاجي محمد سميت قتل ڪري رمندو رهيو. مغل ٻچہ جڏهن اِن واردات جي خبر ٻُڌي، تڏهن يوسف جي پُٽ ونڊ جي همت نہ ساري واپس موٽيو. پر پنهنجي بهادريءَ جو پرم رکڻ لاءِ هالن ۽ سماڻي ڳوٺن جي غريب ماڻهن کي قيدي بڻائي، پنهنجي پيءُ وٽ نٿي وني ويو. پٽس بيڏوهي ماڻهن تي هٿرادو ڏوهن جي آڙ ۾ ڳاڻي پڳا ڏنڊ وڌا. جڏهن ڏنائين تہ هي غريب ماڻهو ڏنڊ ڏيڻ جهڙا ناهن تہ کانئن شرعي ضابطا لکائي ورتائين.

يوسف کي جڏهن بيڏوهي عوام سان مغل سپاهه جي اِنهيءَ ظالمانہ روش جي خبر پئي، تڏهن وري نٿي ۾ رهيل مغل سپاهه تي راتاهو هنيائين ۽ پوري ڳوٺ کي تباهه ڪيائين جنهن ۾ مغلن جا بي شمار سپاهي ۽ طرفدار قتل ٿيا ۽ رهيل ماڻهن وڃي هالن ۾ پناهه ورتي.

اڄڪتي هلي تاريخ، يوسف سميجي جي باري ۾ خاموش آهي. جيتوڻيڪ حسام الدين کان پوءِ مير ابوالبقا "وينجهري" جي ڳوٺ تي حملو ڪري، ڪيترن سميجن کي قتل ڪيو. پر ڇا يوسف ميرڪ جي وڏي پاءُ جو اهو حملو ۽ قتلام ، سميجن جي دلين مان مغل شاهيءَ جي نفرت گهٽ ڪرائي سگهيو؟ تاريخ جو واضح جواب آهي، هرگز نہ ..... هرگز نہ .....!

***

پريو اُنڙ

بختيار بيگ جي موت کانپوءِ سنڌ جي محب وطن ماڻهن، خاص ڪري سميجن ۽ اُنڙن، پنهنجيءَ طاقت آهرمغلن سان ويڙهه جا سانباها شروع ڪيا. اُنڙن، مغلن سان نفرت سبب هر انهيءَ ماڻهوءَ ۽ قبيلي کي پنهنجي ويڙهه ۾ نشانو بڻائڻ شروع ڪيو، جنهن جي باري ۾ هنن کي ذرو به شڪ هو تہ اهو مغلن جو طرفدار آهي. اُن سلسلي ۾ هنن پنهورن ۽ ڪوريجن تي حملا ڪرڻ به شروع ڪري ڏنا، جيئن بکر کان وٺي سيوهڻ تائين واري علاقي ۾ ڪوبہ ماڻهو يا قبيلو مغلن جو وفادار نہ رهي ۽ ان پوري علاقي مان مغلن جو پرپور خاتمو ڪيو وڃي ۽ اتي سندن آزاد حڪومت قائم ٿئي. پنهورن ۽ ڪوريجن سان هٿ ڪنڊيڻ لاءِ هنن درياهه سنڌ جي سيوهڻ واري پاسي بکر جي راجڌانيءَ ۾ ڏار ڏار پرڳڻن جي ڳوٺن کي اچي باهيون ڏنيون. سميجا، اِئين هڏندا ماريندا، ڳاهن جو پرڳڻو ڳاهيندا، وڃي ڪانهريءَ سامتاڻيءَ کان نڪتا، جتي بهاءُالدين پنهور وينل هو. هوڏانهن درياهه جي اوير واري طرف اُنڙن جو لشڪر پرئي انڙ جي مهنداريءَ ۾ جنگ ۾ جُنبي ويو ۽ جوڙيجن واري پرڳڻي ۾ ڪوريجن ۽ پنهورن جون سنڌيون هڏ شروع ڪري ڏنيون.

حقيقت ۾ سميجن ۽ اُنڙن جي اِها بنيادي غلطي هئي، جنهن سنڌ ۾ قبائلي اختلافن کي باهہ ڏني ۽ ان قبائلي اختلاف ۽ تضاد مان مغلن پورو پورو فائدو وٺي، سميجن ۽ اُنڙن جي مخالف قبيلن جي مدد سان سنڌ جي آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ سپاهہ کي ڪچلڻ شروع ڪيو. بهرحال، سميجن ۽ اُنڙن، درياهہ جي ٻنهي پاسي اهڙي زورائتي يلغار ڪئي، جو سيوهڻ ۽ اُن سان لاڳاپيل پورو علائقو بغاوت ۽ جنگ جي لپيٽ ۾ اچي ويو. ڪوريجا ۽ پنهور، ٻيو ڪو حيلو نہ ڏسي پاڻ ۾ مِلي هڪ ٿي ويا تہ پهريائين سميجن سان وڙهجي، جيڪي اسان ٻنهي جا جاني دشمن ٿي بيٺا آهن، پوءِ پنهنجا اختلاف ٻہ نبيري وٺبا. (ڪاش! سڀ سنڌي مغلن جي مقابلي ۾ اها سوچ پيدا ڪن ها.) اِها صلاح ڪرڻ کان پوءِ هنن مغلن کي پنهنجي پرپور ساٿ جي آڇ ڪري، اُنڙن تي حملي ڪرڻ لاءِ مغل فوج موڪلڻ جي درخواست ڪئي.

اها سِتاءَ ستي، چار پنج هزار لشڪر وٺي، پنهور ۽ ڪوريجا درياهہ ٽپي، جوڙيجن جي پرڳڻي ۾ ٻبريءَ ڳوٺ اندر اچي ٽانيڪا ٽيا، جتي مغلن جو لشڪر ٻہ اچي هنن سان ڳڏيو. هوڏانهن سميجن ۽ اُنڙن جا ٻہ پنج ڇهہ هزار سپاهي پرئي اُنڙ جي اڳواڻيءَ هيٺ ڳچيري ڳوٺ ۾ اچي ڳڏ ٽيا. اِهي خبرون ٻُڌي، مغلن، پنهورن ۽ ڪوريجن پاڻ ۾ صلاح ڪئي تہ پيش قدمي ڪري سميجن تي ڪاهيو وڃي. پوءِ رات وچ ۾ نهي سنبري، تي هزار سوار بهاءُالدين پنهور وٽ ٽمائي روانا ٽيا. ٻئي پاسي اُنڙ ٻہ اها ڳٽڪوٽ ڪري، راتو واهہ گهوڙن تي چڙهي پيا. پرهہ ڦُٽيءَ مهل ٻئي لشڪر اچي ٻلهہ ٽيا، خونا خوني جنگ لڳي ويئي. ٻنهي ڌرين جا ڪيئي ماڻهو رتو رت ٿي ڪُسجندا ويا. نيٺ مغل سنڌين جي مقابلي ۾ وڙهندڙ سنڌين هار کاڌي. اتي بهاءُالدين پنهور ٻہ اچي پهتو، جنهن گرفتار ٽيل محب وطن سنڌي بهادر پرئي اُنڙ کي مغلن جي مدد سان شهيد ڪيو. اهڙيءَ ريت انڙن انهيءَ جنگ ۾ وقتي شڪست کاڌي.

پريو اُنڑ، محب وطن سنڌي ۽ آزاديءَ جو ڪوڏيو سرواڻ هو. هن جي هميشه اها حڪمت عملي هئي ته پنهنجيءَ ڪمزوريءَ جي وقت گهڙيءَ کن لاءِ ناهه ڪري آڻ نه مجي، دشمن جي دانگي پڇڻ جي هر ڪا تدبير ڪرڻ گهرجي. هو هڪ دفعو اڳي به پنهنجي بهادر ساٿيءَ بودلي سميجي سان گڏ گرفتار ٿيو هو، پر پوءِ قاسم ارغون جي سفارش تي آزاد ٿيو هو. ان باري ۾ تاريخ سنڌ ۾ لکيل آهي ته: بختيار بيگ جڏهن پهريون پيرو سيوهڻ پهتو، تڏهن هن پنهنجي نائب شهسوار کي لاکات پرڳڻي ۾ سميجن ۽ اُنڑن جي تپي ڏانهن موڪليو ته هو اتي وڃي ڏِل اڳاڙي. هو جيئن ئي اتي پهتو ته سميجن ۽ اُنڑن، پرئي جي اڳواڻيءَ ۾ شهسوار کي سندس سپاهه سميت قتل ڪري ڇڏيو. مغلن شهسوار جو ويرونڊ لاءِ وڏو لشڪر انڑن ۽ سميجن تي چاڑهي موڪليو. ٻنهي راڄن پاڻ ۾ صلاح کان پوءِ فيصلو ڪيو ته حالتن آهر مغلن سان ناهه ڪرڻ گهرجي ۽ ان لاءِ مغلن وٽ وڃي پيش پئجي. پر اهو ناهه ٿئي ئي ٿئي، ان کان اڳ ٻنهي ڌرين ۾ خونخوار جنگ لڳي، جنهن ۾ ٻنهي ڌرين جا گهڻا ئي ماڻهو قتل ٿيا. نيٺ پريو، بودلو ۽ جيئندو مغلن وٽ پيش ٿيا. مغلن قتل ٿيل بهادر سنڌين جون مُنڊيون ڪارن ۾ وجهائي، قيدين سميت سيوهڻ روانيون ڪيون، جتي پرئي، بودلي ۽ جيئندي کي جيل ۾ وڌو ويو. آخر قاسم خان، 24 هزارن جي ضمانت ڏئي قيدين کي آزاد ڪرايو. انهيءَ قهري ڪاروائيءَ ۽ فريب ڪاريءَ جو پلاند ونڊ لاءِ پرئي پنهنجي پوري طاقت سان مغلن خلاف جنگ شروع ڪئي، جنهن ۾ پنهنجن جي سازش ۽ ڌارين جي فريب جي وَر چڙهي، 1008ھ ۾ گڇيري وٽ شهيد ٿي ويو.

(مظهر شاهجهانيءَ جي سنڌي ترجمي تان ورتل)

***

طالب اُنڑ

آءٌ اڳ ۾ لکي آيو آهيان تہ سميجن ۽ اُنڑن جي لشکر کي وقتي طرح گڇيري جي جنگ ۾ شڪست آئي ۽ سندن سورهيہ سردار پريو اُنڑ شهيد ٿي ويو. پرئي جي شهادت کان پوءِ جيڪڏهن مغلن ۽ سندن حامين اِهو ٿي سمجهيو تہ انڑن ۽ سميجن جي طاقت ختم ٿي ويئي، تہ اُها سندن پُل هئي. اُنڑ وري طالب اُنڑ جي قيادت ۾ پنهنجي طاقت گڏ ڪري، ڪنهن موقعي جي تاڙ ۾ رهيا تہ ڪڏهن ٿو وڃُهه ملي، جو مغل سپاهہ جي رت سان ڪُهاڙين جا ڳُن ڳاڙها ڪجن. اِهو موقعو ڪين جلد ئي ملي ويو.

سيوهڻ ۾ جڏهن نورالدين ڪروڙي، عملدار ٿي آيو، تڏهن هن ايندي شرط پنهنجي پائيٽي تيمور بيگ کي ٿي هزار سوار ڏئي، اُنڑن تي حملي لاءِ موڪليو. تيمور بيگ هڪليندو اچي، "وينجهري"جي قلعي ۾ وينو ۽ اُنڑ سونهري ڍنڍ جي وچاڳ ۾ اچي پرگهٽ ٽيا، جنهن جي چوڌاري پاڻي هو. هن ڀيري جنگ جو سبب هيءُ ٽيو، جو اُنڑن ربيع جي ڏل ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. اِهو انڪار تيمور بيگ کي نہ آئڻيو، ان ڪري اُنڑن سان وڇڑي پيو. جڏهن سونهري ڍنڍ تي پهتوتہ اُنڑن جو هڪ واهڻ سندس آڏو آيو. هن جي ماڻهن واهڻائين کي ٻائيتال ۾ وڌو. ائين ڪندي تيمور بيگ کي پريان ڏوڙ اڏامندي نظر آئي. پڇا ڪيائين تہ اها ڏوڙ ڇاجي آهي؟ ڪن وراڻيو واچوڙو هوندو، تہ ڪن چيو تہ ٿي سگهي ٿو تہ غنيم هجي. انهيءَ سوال جواب هلندي، اُنڑن، طالب اُنڑ جي قيادت ۾ اچي مُنهن ڏيو ۽ ايندي شرط مغل سپاهہ جي سِسين ۾ لابارو وجهڻ شروع ڪري ڏنائون. اها حالت ڏسي، تيمور بيگ جا پَير اکڙڻ لڳا ۽ سندس ماڻهن ۾ ڀاڄ شروع ٿي. انڑن انتهائي همت ۽ حوصلي سان مغلن کي قتل ڪرڻ شروع ڪيو. مغلن لاءِ زمين تنگ ٿيڻ لڳي ۽ سنڌين جا تِير ڳڙن وانگر وسي رهيا هئا. ٿوري دير ۾ مغلن جي لاشن جا ڍير لڳي ويا ۽ ميدان سنڌين ماريو. سنڌين، مُغلن جا گهوڙا، هٿيار پنهوار ۽ وهٽ ٻہ ڦُري ورتا. تيمور بيگ ساهہ بچائي اچي وينجهري ۾ وينو. اُنڑن، قلعي کي گهيرو ڪري، قلعي جي چوڌاري پيل اناج وغيره ڪنيو ۽ جيسلمير ڏانهن روانا ٿي ويا.

ڪجهہ وقت گذرڻ کان پوءِ وري سردار خان جي صاحبيءَ دوران سندس هڪ ملازم درويش بيگ ۽ هڪ ٻئي مغل ڪارندي ماڻڪ سنگهہ، وري اُنڑن جي ڳوٺ "ڏيڙان" تي حملو ڪيو. اُنڑ سندن سالار طالب اُنڑ جي اڳواڻيءَ ۾ اڳي ئي موقعي جا منتظر هئا، تن هڪ زبردست راتاهو هنيو. ان راتاهي ۾ هنن مغلن جا پنج سؤ سپاهي قتل ڪري ڇڏيا. انهيءَ معرڪي ۾ ٻہ طالب اُنڑ مغلن کي ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏيا. صبح ٿيڻ تي درويش بيگ پاڻ بچائي وڃي سيوهڻ پهتو، جتان انهيءَ شرمناڪ شڪست جي خبر جهانگير بادشاهہ کي موڪلي ويئي.

وقت اڳتي وڌندو رهيو. طالب اُنڑ واچوڙي وانگر سنڌ جي هڪ ڪُنڊ کان ٻيءَ ڪُنڊ تائين عوام کي بغاوت لاءِ ايارينڈو رهيو.

هاڻي سيوهن جي جاگيرداري، مير نمڪين جي قبضي ۾ اچي چڪي هئي. هوڏانهن اُنڑن جي باغيانہ ڪاروائين ۽ مغل سپاهين جي موت جون خبرون هر وقت جهانگير کي پهچي رهيون هيون. جنهن مير نمڪين کي، سندڙ جي گهَٽن گهيڙن، ريتن رسمن ۽ ماڻهن کان چگّيءَ ريت واقف هئڻ ڪري، سميجن جي خاتمي لاءِ سخت هدايتون ڏنّي موڪليو.

مير نمڪينَ، پنهنجي پُٽ ابوالبقا کي سميجن جي خاتمي لاءِ مرزا غازي بيگ کان تحريري اجازت ونّي ڏني ۽ پاڻ قندار روانو ٿي ويو. مير ابوالبقا سان پهريون مقابلو گڇيري جي ٻُگهين ڪيو. اُن باري ۾ مير ابوالبقا جو پاڻ، تاريخ نويس يوسف ميرڪ لکي ٿو:

"ٻُگهين کاهيون کوٽي، چوڌاري لوڙها ڏيئي، جنگ جون تياريون اڳ ئي ڪري ڇڏيون هيون، سو ٻنهي ڌرين ۾ اچي ٻڙڪ متو. ابوالبقا جا ڪيئي سپاهي ۽ گهوڙا زخمي ٿي پيا. نيٺ ابوالبقا لوڙها ٽپي اندر ٿيو. ڪيترن کي قتل ڪيائين ۽ باقي رهيل قيدي ٿيا."

مير ابوالبقا اُنڑن تي حملن ڪرڻ جي سلسلي ۾ اڳتي وڌندو ويو ۽ وڃي هالا ڪنديءَ تائين پهتو. اتي خبر پيس تہ اُنڑن جو مشهور سردار ۽ جنگي جوڌو طالب اُنڑ ساڳرو ٽپي، نصرپور جي پٽن ڏانهن ڏوڪيندو پيو وڃي. اها ڳالهہ ٻڌي ابوالبقا ان جي ڪَڍِ پيو ۽ انت وڃي اڳ ورتائين. طالب نصرپور جي پٽن تائين پهچي نہ سگهيو ۽ اتي موجود صيد ڳڙهہ (لڳ ٽندو الهيار) جي قلعي ۾ وڃي وينو. طالب، صحرائي باز وانگر سدائين کليل ميدانن ۾ مغل فوج جو شڪار ڪندو رهيو هو، تنهن کي قلعي بند ٿي وڙهڻ جو تجربو گهٽ هو. تاهم هن همت نہ هاري.

پراڻي قلعي ۾ موجود جهڙي تهڙي سامان سان هن وجود جي ويريءَ سان پوئينءَ ويہ تائين وڙهڻ ۽ مقابلو ڪرڻ جو پڪو ۽ پختو ارادو ڪيو. ابوالبقا قلعي جو گهيرو ڪيو تہ قلعي مان مٽس ٽِيرن، توبن ۽ بندوقن ڏمہ لائي ڏني. مغل فوج پهريون ڏڪ پچائي ويئي، جنهن ۾ سندس ڪافي ماڻهو اجل جو شڪار ٿيا. ابوالبقا اهو حال ڏٺو تہ جنگي هاٿين ذريعي قلعي جا دروازا پجرايائين. قلعي جا در پجڻ شرط مغل فوج قلعي ۾ ڪاهي پئي. ٻنهي ڌرين ۾ سخت جنگ لڳي. ڏڙ ڏڙڪڻ، ڪنڌ ڪرڻ ۽ لوٿون لُڇڻ لڳيون. رت ريلا ڪري وهڻ لڳو. سارو ڏينهن دوبدو ويڙهہ هلندي رهي. نيٺ طالب اُنڑ پنهنجي ٻارهن سؤ ساٿين سميت شهيد ٿي ويو. اهو واقعو 1017هـ ۾ پيش آيو.

(مظهر شاهجهانيءَ جي سنڌي ترجمي تان ورتل)

***

لاکو اُنڙ

پرئي اُنڙ جي شهادت کان پوءِ سندس پُٽ لاکي به مغلن خلاف آزاديءَ ۽ بغاوت جو جهنڊو بلند کيو. هن مغلن سان ناهه ڪري انهن جو زيردست ٿي ويهڻ کي وڏي ۾ وڏي لعنت سمجهي، آزاديءَ ۽ حريت کي پنهنجو مقصد بڻايو. ٿوري وقت ۾ ئي لاکي جي جدوجهد ۽ مغل شاهيءَ سان تصادم پوري سنڌ ۾ مشهوري حاصل ڪري ورتي. جنهن ڪري مغل ڪارندن جي نندِ حرام ٿيڻ لڳي. مغلن جي مشهور خوني ڪارندي مير ابوالبقا پنهنجي هڪ منظور نظر خدمتگار "منظور" کي لاکن واري تپي تي مقرر ڪيو ۽ "جمال" نالي دلال کي انڙن ۽ سميجن واري حصي تي مقرر ڪيو. منظور، مغلن جي پراڻيءَ عادت موجب انڙن تي ڪاهه ڪئي، جيڪا خبر لاکي کي اڳ ۾ ئي پئجي ويئي. ان ڪري هن پنهنجي عوامي لشڪر سان منظور جي پُٺ ونيِ ان جا گهَٽ گهيڙ سوڙها ڪيا. منظور جيڏانهن به ڪاهڻ جي ٿي ڪئي تہ انڙن مٿس وار پئي ڪيا. انهيءَ ڇڪتاڻ ۾ لاکي هٽي مغلن جا ڏاڙا ڪيڊي ڇڏيا ۽ ويهارو ڪن مغل سپاهي اجل جو شڪار ٿي ويا. انهن جا گهوڙا، سامان ۽ هٿيار به لاکي هٿ ڪيا. منظور پڄي وڃي جهانگير آباد جي قلعي ۾ پناهه ورتي. مير ابوالبقا کي جڏهن انهيءَ عبرتناڪ شڪست جي خبر پئي تہ ڪيس سخت بخار ونيِ ويو، ان ڪري پنهنجي وڏي پُٽ عتيق الله کي وڏو لشڪر ڏيئي، سميجن تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ مُڪائين. هن جي پهچڻ تي اُنڙن ڳالهيون هلائڻ لاءِ چيو، پر عتيق الله مفتوح قوم جي جانباز حريت پسندن سان ڳالهائڻ پنهنجي شان جي خلاف سمجهي جنگ ڪرڻ لاءِ زور پرڻ لڳو. انهيءَ هوڏ ۾ هُو صاڻيءَ واري ڏنڊِ تي پهتو ئي مس تہ پريان جوار جي پوک پويان پرو پيس، جتي سميجا پنهنجو سامان سڙو، مال متاع ۽ ٻار ٻچا، جيسلمير ڏانهن موڪلي وينا هئا. عتيق الله پنهنجي غرور ۾ سميجن تي ڪاهه ڪئي. اڃا مغلن جو لشڪر حملو ڪري ئي ڪري، ان کان اڳ ۾ لاکي اهڙو تہ زورائتو حملو ڪيو، جو پهرئين کي ڏڪ سان مغلن جي چاليهن فوجين کي گهوڙن تان ڪيرائي، ڪُهي ڇڏيائين. خُود لاکو به دودي سومري وانگر سورهيائيءَ سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. لاکي جي شهادت جي باوجود، اُنڙن عتيق الله کي ذلت آميز شڪست ڏني ۽ هو بُوٽ قلهو ڪري، جهانگير آباد جي قلعي ۾ موٽي آيو. سندس سمورو سامان به اُنڙ قري ويا. لاکي جي شهادت 1024هـ ۾ ٿي.

(مظهر شاهجهاني جي سنڌي ترجمي تان ورتل)

***

ميان نصير محمد کلهوڑو

سنڌ جي ممتاز اديب، محمد ابراهيم جويي جي تحقيق مطابق کلهوڑا، سنڌي آهن، جن سنڌ ۾ قومي اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ شاندار جدوجهد ڪئي هئي. سنڌ جي انهيءَ نامور گهراڻي جي عظيم فرزندن مان هڪ ميان نصير محمد کلهوڑو آهي.

"تحفة الڪرام" ۾ آهي تہ: ميان شاهل محمد جي شهادت کان پوءِ سندس پائيٽو، ميان نصير محمد، 1068هـ ۾ پنهنجي بزرگن جي مسند تي ويٺو. هيءُ پنهنجي بزرگن کان بہ گوءِ ڪٽي ويو. سندس همعصر هِن جي جماعت ڏسي ساڻ ڪائڻ لڳا: نيٺ مقامي ماڻهو جنگ لاءِ تيار ٿي ويا ۽ بکر جي مغلن کي سنڌ جي هنن فقيرن تي چاڙهي آيا. اُن ڪري فقير نصير محمد ٿر ڏانهن هليو ويو، پر اُتي پوک جي انتظام نہ هئڻ ڪري هو وري موٽي پنهورن جي علائقي ۾ آيو. مير پنهورن جو سردار فقير صاحب کي تڙي ڪيڏ لاءِ بکر جي حاڪم جي صلاح سان وڏي لشڪر سان ڪاهي آيو. ان لشڪر ۾ پتي پٺاڻ سبيءَ جو حاڪم مرزا خان بہ شريڪ هو. ڪجهہ جهڙپن کان پوءِ اُهو پٺاڻ حاڪم صلح جي بهاني سان فقير صاحب کي قيد ڪري، بادشاهہ عالمگير وٽ وڻي ويو. فقير صاحب اتي ڪافي عرصو قيد رهيو. پٺيان سندس فقيرن تي ڪيترا ڀيرا مغلن حملا ڪيا تہ جيئن هيءُ مذهبي روپ ۾ قومي سنڌي تحريڪ بلڪل ختم ٿي وڃي. انهيءَ وچ ۾ ميان نصير محمد بہ مغلن جي قيد مان ڀڄي نڪتو ۽ پنهنجي وطن پهچي ويو. اِهي حالتون ڏسي، سنڌي ماڻهو سندس چوڌاري گڏ ٿيڻ لڳا.

هاڻي فقير نصير محمد پنهورن جي اهڙي علائقي ۾ اچي رهيو، جنهن جي هڪ طرف جبل ۽ ٻئي پاسي پاڻي هو، اتي هن شهر "گهاڙي" آباد ڪيو. پنهنجو اصلي علائقو "فوج فقير" ۽ ڪاڇو، عنايت فقير کي ڏنائين. هاڻي سندس اُهي فقير، جيڪي اڳي تجرد واري زندگي گذارينداهئا، سي شاديون ڪري عيالدار ٿي ڀيا ۽ ملڪ ۽ زمين وڌائڻ جو فڪر ڪرڻ لڳا ۽ مير يعقوب بکر جي حاڪم کي زبردست شڪست ڏنائون. اهڙيءَ ريت، مغلن جي اقتدار جي حامين سان ڪيترين جنگين ۾ فقيرن کي سوپ نصيب ٿي. نيٺ هنن لاکات پرڳڻو مغلن کان مقاطعي تي ورتو ۽ ساهتي پرڳڻي تي طاقت سان قبضو ڪري ورتائون. انهيءَ پرڳڻي ۾ کلهوڙن جي هڪ فقير "فيروز ويرڙ" نئون شهر ٻڌايو، جيڪو اڳتي هلي نوشهري فيروز جي نالي سان مشهور ٿيو. انهيءَ ريت ميان نصير محمد جي مريدن، سنڌ تي هڪ قِسم جو اقتدار حاصل ڪري ورتو. اهي ڪوششون، سنڌ ۾ قومي حڪومت جي قيام لاءِ پيڙهہ وارو پٿر هيون، جن ۾ ميان نصير محمد جي درويشانہ قيادت کي وڏو دخل آهي.

***

ميان دين محمد

1792ع ۾ ميان دين محمد، پنهنجي پيءُ نصير محمد جي فقيريءَ واري مسند تي وينو. هن پنهنجو آبائي طريقو جاري رکيو. اُهي زميندار، جيڪي ميان ميان نصير محمد جي زماني ۾ ناڪام ٿي، خاموش ٿي زندگي گزاري رهيا هئا، سي هاڻي موقعو ڏسي، ميان دين محمد سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويا. مير پنهور، جنهن جو شهر "فتح پور" فقيرن جي قبضي ۾ هو، سو دهليءَ جي بادشاهه وٽ فريادي ٿي ويو ۽ ميرزا خان پني پناڻ جي نالي شاهي حڪم وٺي آيو تہ اُهو مير پنهور جي مدد ڪري. پر مرزا پني فقيرن جي مقابلي ۾ ڪامياب ٿي نہ سگهيو. آخر دربار شاهيءَ مان انهيءَ مهم لاءِ امير شيخ جهان مقرر ٿيو تہ اُهو فقيرن کي ختم ڪري. ان حڪم پٺاندر امير شيخ جهانَ، مير پنهور جي ڏس تي فقيرن تي حملو ڪيو- ڪلهوڙن طرفان سندن مريدن، ڏيري جي قلعي مان نڪري، مغليہ لشڪر جو مقابلو ڪيو ۽ ڳوٺ ڳيريلي وٽ مغليہ فوجن تي راتاهو هنيو، جنهن مغليہ لشڪر جا اوسان خطا ڪري ڇڏيا. هيڏانهن ميان دين محمد گهاڙيءَ مان هڪ لشڪر فقيرن جي مدد لاءِ موڪليو. ٻنهي لشڪرن گڏجي، امير شيخ جهان جي لشڪر تي سخت حملو ڪيو، جنهن ۾ امير شيخ جهان مارجي ويو ۽ بڪر جي حاڪم پڃي جان بچائي. ٻئي دفعي قنبر بروهي وڏو لشڪر وٺي، فقيرن تي ڪاهي آيو، ليڪن ان کي بہ سخت ناڪاميءَ جو مُنهن ڏسڻو پيو.

امير شيخ جهان جي قتل ۽ بڪر جي حاڪم الله يار جي پاڇ جي خبر ٻُڌي، شهزادي معزالدين (جيڪو عالمگير جو پوٽو، لاهور ۽ ملتان جو گورنر ۽ سنڌ جو نگران هو) سِڌو سنڌ جو رخ ڪيو. جڏهن ميان دين محمد شهزادي جي اچڻ جي خبر ٻُڌي، تڏهن ميان صاحب پنهنجي ننڍي پاڻ مير محمد کي ٻن وڪيلن سان گڏ بڪر موڪليو. جن شهزادي کي سڀ حالتون سمجهائي، سندس دل صاف ڪري ڇڏي، جنهن ڪري هو مطمئن ٿي، لاهور واپس روانو ٿي ويو. پر اوچتو ئي اوچتو، انهيءَ وچ ۾ عجيب واقعو پيش آيو. ٿيو هيئن جو شهزادي جي واپس وڃڻ کان پوءِ ڪلهوڙا خاندان جي نامياري سپهہ سالارشاهہ بهارا جي وڏي پاڻ مقصود فقير جي دل ۾ خيال پيدا ٿيو تہ شهزادي اسان جي بهادريءَ جا جوهر تہ ڏٺا ئي ڪونہ، ان ڪري ڪيس پنهنجي طاقت جو اندازو ڏيڪاري. اهو خيال ايندي ئي هن لشڪر تيار ڪري، ميان دين محمد کي ٻڌائڻ کان سواءِ ماٽيلي تي حملو ڪري ڏنو ۽ پوءِ اڳتي وڌي، اُچ ۾ مغليہ ماڻهن جو قتلام شروع ڪري ڏنائين.

شهزادي معزالدين کي جڏهن ڪلهوڙن جي لشڪر جي هن ڪاروائيءَ جي خبر پئي تہ هُو سخت ڪاوڙ ۾ واپس آيو. شاهي فوجن سيوهڻ ۾ ترسي، ميان دين محمد جي علائقن ۾ لُٽ مار شروع ڪري ڏني. مغل فوج ڇهہ مهينا سيوهڻ ۾ رهي. نيٺ ميان دين محمد صلح جي لاءِ درخواست ڏني ۽ پاڻ شهزادي وٽ هلي آيو. شهزادو معزالدين، ميان دين محمد کي پاڻ سان گڏ وٺي ويو، باقي ميان صاحب جي رهيل ماڻهن جي نگرانيءَ لاءِ هڪ فوج ڇڏي ويو تہ اها باقي ماڻهن کي گرفتار ڪري وٺي اچي.

ميان دين محمد جو وچٽ پاڻ ميان يار محمد هاڻي ميان دين محمد جو قائم مقام هو، سو اُن لاءِ تيار نہ هو تہ ڪو پنهنجي ماڻهن ۽ واسطيدارن کي مغل فوج جي حوالي ڪيو وڃي. هن مغل

فوج سان جنگ جو اعلان ڪيو ۽ انتهائي ثابت قدميءَ سان مغل فوج جو مقابلو ڪيو. بنهي ڌرين ۾ سخت جنگ لڳي، جنهن ۾ تاريخدانن جي مطابق رت جون ندیون وهي هليون. ميان يار محمد جي طرفان تاجي فقير، جادي فقير ۽ بختيار فقير پنهنجن پنهنجن جٿن سان گڏجي واهه جو پاڻ ملهايو. انهيءَ جنگ ۾ مغل فوج جا ٻه زبردست بهادر، راجا گجه سنگهه ڀٽي ۽ سورج مل، اودي پور وارو ميدان جنگ ۾ مارجي ويا ۽ نئين گاج جي ڪناري تي ڪلهوڙن جي لشڪر مغل فوج کي زبردست شڪست ڏني. اها جنگ 1799ع ۾ ٿي. شهزادي انهيءَ شڪست کان بي پرواهه ٿي، ميان دين محمد کي ملتان ۾ شهيد ڪرائي ڇڏيو.

***

فيروز فقير ويرڙ

جڏهن ميان نصير محمد کي، ميرزا خان پنيءَ دوکي سان گرفتار ڪرائي هندوستان وٺي ويو، تڏهن به سنڌ ۾ مغلن جي خلاف فقير جي آزاديءَ جي جنگ جهڪي ڪانه ٿي ۽ اِنهيءَ جنگ کي جاري رکندڙ فقيرن مان، فيروز فقير ويرڙ سرِ فهرست آهي.

هڪ دفعي فيروز فقير جي قيادت ۾ فقيرن بکر جي گورنر مير يعقوب کي عبرتناڪ شڪست ڏني. اُن کان پوءِ به فقير ننڍين ننڍين جنگين ۾ مغلن جي حامين کي شڪستون ڏيندا رهيا. پوري ساهتي پرڳڻي تي فيروز فقير ۽ فريد فقير جي ڪوشش سان قبضو ٿيو. انهيءَ پرڳڻي ۾ فيروز فقير هڪ نئين شهر جو بُنياد وڌو جنهن کي اڄ "نوشهرو فيروز" چيو وڃي ٿو.

اڳتي هلي ميان دين محمد جي دؤر ۾ سنڌين جي نا اتفاقي، وري ميرزا پنئي کي فقيرن تي حملي ڪرڻ لاءِ گهليو آئي، پر اُن جي دال نه گري ۽ فيروز فقير جي اڳواڻيءَ ۾ فقيرن ڪيس سخت شڪست ڏني. انهيءَ شڪست جو بُڌي، مغليه دربار مان مغلن جو نامياروسردار امير شيخ جهان، فقيرن کي تباهه ڪرڻ لاءِ مقرر ٿيو. انهيءَ شخص ايندي شرط فقيرن تي حملو ڪيو.

فقيرن طرفان اُتي ڏيري جي قلعي مان ٻاهر نڪري، فيروز فقير جي اڳواڻيءَ ۾ ڳيريلي ۾ مغل لشڪر تي ڇاپو هنيو، جنهن مغلن جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. هوڏانهن ميان دين محمد فيروز فقير جي مدد لاءِ ٻيو لشڪر موڪليو. ٻنهي لشڪرن گڏجي فيروز فقير جي اڳواڻيءَ ۾ مغل فوج تي حملو ڪيو، جنهن ۾ مغل سردار مارجي ويو ۽ بکر جي حاڪم پڃي جان بچائي.

***